

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за неохеленске студије

др Предраг Мутавџић, доцент

Увод у неохеленистику 2

- основна скрипта -

Београд, 2017

Испитна питања:

Први део

1. Историјски преглед развоја грчког језика
2. Грчко језичко питање – појава диглосије
3. Византијски грчки језик
4. Грчки језик током периода венетократије и туркократије
5. Грчко језичко питање од просветитељства до данас
6. Манолис Тријандафилидис
7. Дијалекти савременог грчког
8. Граматике грчког језика
9. Грчко(-грчки) речници
10. Речници грчког језика на српском говорном подручју
11. Славизми у грчком језику.
12. Грцизми у српском језику.

Други део

13. Византија и њен настанак.
14. Византија и њене основне особености.
15. Прве словенске насеобине у Византији.
16. Византија и настанак првих јужнословенских држава.
17. Везе Немањића и српских деспота са византијским двором и Византинцима.
18. Византинизација српске државе.
19. Јелена Дејановић Палеолог, последња византијска царица.
20. Први пад Цариграда
21. Кипар под Млечанима.
22. Крит под Млечанима.

23. Византијска уметност и цивилизација.

Трећи део

24. Грци у Србији.

25. Адамантиос Кораис.

26. Стојан Новаковић.

27. Вукашин Радишић, први српски (нео)хелениста – **ВАЖНА НАПОМЕНА: ово испитно питање налази се у фотокопирници ПИРАМИДА.**

Препоручена литература:

Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. (1998). Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Mackridge, Peter. (2000). *Η Νεοελληνική γλώσσα.* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Маринкић, Милутин. (1956). „О Грцима у Србији некада и сада”. *Прилози за етнографију и етнологију бр. 3/6*, год. 23. Београд: Филозофски факултет.

Мутавцић, Предраг. (2009). *Кратка повест о Грчкој (стара Хелада - Византија - Савремено доба).* Београд: ИК Јасен.

Пападрианос, Јоанис. (2004). *Грци на српском тлу* (превео и приредио др Миодраг Стојановић). Београд: Штампарија Т. Ражнатовић.

Обавезе студената Препоручена обавеза студената је редовно похађање наставе.

Кратак опис завршног испита

Студент на крају дослушаног семестра полаже писмени испит у форми теста (multiple choices) **на основу градива предвиђеног за тај семестар.** Време израде: до 40 минута, максимално 100 захтева. Колоквијум је интегрисан у оквиру самог испита и носи 30%.

Сматра се да је студент је положио писмени испит уколико је остварио најмање 52% тачних одговора.

П Р В И Д Е О

1. Историјски преглед развоја грчког језика

Грчки језик припада индоевропској породици језика. У лингвистици сматра се једним од најстаријих индоевропских језика чији непрекидни историјски развој можемо пратити у временском раздобљу од преко три хиљаде година. За разлику од осталих индоевропских језика, он нема своје ближе и даље сродне језике, па се зато у лингвистици назива **језиком изолатом**, заједно с албанским и јерменским (њима се придружује и мртви латински). Историјски развој грчког одвијао се подједнако и на Балкану, и на Блиском истоку, и на Средоземљу. У великом броју данашњих области на Блиском истоку и на Средоземљу грчки језик се више не говор.

Главне историјске фазе документованог развитка грчког би биле наредне:

1. **Старогрчки језик** (Αρχαία ελληνική γλώσσα), до 330. године пре Христа или до 323. године пре Христа, односно до смрти Александра Великог;
2. **Хеленистичка** или **александријска којна** (Ελληνιστική ή αλεξανδρινή κοινή), од 323. године пре Христа до 395. године;
3. **Византијски грчки језик** (Βυζαντινή ελληνική γλώσσα), од 395. године до 1453. године и пада Константинопоља;
4. **Грчки језик током туркокрације** (Εποχή τουρκοκρατίας), од 1453. године до 1821. године;
5. **Савремени грчки језик** (Νέα Ελληνική γλώσσα), од 1821. године до данашњих дана.

Нешто измењену периодизацију историјског развоја грчког дао је лингвиста Бабињотис (Γ. Μπαμπινιώτης):

Праисторијски период Индоеропски хеленски (- 3000 г. пре Христа),

- 1) Протохеленски (3000-2000 г. пре Христа),
- 2) Антички хеленски (1400-300 г. пре Христа),
- 3) Александрова којна (300-600 г. пре Христа),

Историјски период 4) Средњовековни:

- а) рановизантијски (VI-XII век),
- б) византијски (XII-XV век),
- в) поствизантијски (XV-XVIII века),

5) Савремени грчки (од XIX века до данас).

2. ПРОТОГРЧКА ФАЗА

Најпознатија древна форма грчког јесте такозвани **протогрчки** језик. Археолошка ископавања и проучавања документују да су се негде при крају III миленијума пре Христа индоевропска племена населила у више наврата на данашњу територију Грчке и да су се наметнула тамошњем локалном медитеранском становништву. Глинене плочице пронађене на Криту, које датирају XX-XVI век пре Христа, сведоче о употреби једног посебног писма, названог линеар А које није још дешифровано.

Током XV века пре Христа, у континенталном делу Грчке, развили су се први већи градски центри – Микена, Пилос, Тарент. У овој епоси, названој микенској према тадашњем водећем граду-центру Микени (Μυκίνας), настали су на глиеним плочицама први званични писани докази о грчком језику. Ови записи, писани такозваним линеаром Б, пронађени су и на Криту и на појединим егејским острвима, углавном представљају важан извор података о трговини и о свакодневном животу Грка. Кад је у питању истраживање порекла грчког народа и његовог језика, данас постоји много противречних теорија лингвиста и археолога. Будући да недостају материјали докази о постојању предгрчке популације, не може се са сигурношћу посведочити о томе кад су Грци дошли на територију данашње Грчке и ко је уствари представљао аутохтоно становништво на том подручју. Дешифровање линеара Б као грчког писма доводи до закључка да су Грци морали бити присутни у Грчкој око 1300 године пре Христа, отприлике од када потичу и најранији текстови на линеару Б. За разлику од линеара А, које је далеко теже писмо, линеар Б су много лакше дешифровали Џон Чедвик и Мајкл Вентрис 1952, пошто садржи осамдесет седам знакова. Чедвик је детаљно описао дешифровање најстаријег европског прочитаног писма у својој монографији *The Decipherment of Linear B*. Сваки знак представља један отворен слог, тј. један сугласник прати један самогласник, и њиховим комбиновањем записиване су речи. Линеар Б је логографско писмо и, у том погледу, налази се на средокраћу између идеографског и алфabetског писма. Овај период у развоју грчког језика назива се *микенским грчким*.

Грчки прелаз на систем алфabetског писма настао је као резултат непосредних трговачких и културних додира Грка са Феничанима који су били тадашња најразвијенија поморска нација на читавом Медитерану. Феничани су поседовали свој алфabet од двадесет два знака којим су записивали само консонанте (ово је одлика и данашњег хебрејског писма), сматрајући да се тако боље осигурава јединство речи (рецимо: уместо да напишу „на пример“, Феничани су писали: **Н ПРМР**). Читалац поруке морао је пратити одређене ознаке унутар речи како би знао који самогласник треба да изговори како би цео контекст имао смисла. Постоје мишљења да су Грци већ у X веку пре Христа прихватили феничански слоговни алфabet, мада већина научника сматра да су се за прихватање овог алфабета стекли потребни услови тек у периоду IX-VIII век пре Христа када су Грци не само прихватили феничанске називе слова него и дали свој посебан допринос у даљем

развоју алфabetског писма: уз сугласнике почели су да записују и самогласнике, управо онако како су се чули приликом изговарања.

На том почетку записивања алфabetом, грчки је писан искључиво великим словима, а речи су се низале једна за другом, без прекида и без интерпункцијских знакова. Овакав начин писања зове се *scripta continua*. Исто тако, Грци су у том непрекинутом начину писања ишли слева на десно у првом реду, затим са десна на лево у другом, онда слева на десно у трећем и тако редом. Такав поступак назвали су бустрофедон (βουстроφῆδόν), пошто је у потпуности одговарао начину орања њиве. Грчки алфabet у данашњој форми писања, с употребом малих слова, свих дијакритичких знакова као и знакова интерпункције, дефинитивно је одређен у време Византијског царства, приближно у IX веку.

3. СТАРОГРЧКИ (класични грчки) ЈЕЗИК

Не само историјски већ и лингвистички докази недвосмислено указују да се грчки језик оформио у неколико наврата, пре свега постепеним доласком и ширењем Јоњана (Јонаца) у II мелинијуму пре Христа, Еолаца (око 1700. пре Христа) и Дораца (приближно 1200. пре Христа). Ова три језичка слоја, сваки са својим особеностима, омогућила су да се постепено изгради суштинско језгро грчког језика. Тако већ од IX-VIII века пре Христа грчки језик оличавала је велика шароликост дијалеката који су се говорили сваки на различитом подручју:

1. **јонско-атички дијалект** је скупина дијалеката коју су чиниле две гране: јонски и атички дијалекат.

А) Јонским дијалектом су говорили становници острва Еубеје, неких централних егејских острва (Хиос, Самос), затим средње-анадолског приморја, од Халикарнаса до Смирне (градови Милет и Ефес), као и становници појединих грчких колонија у Италији, на пример, града Куме на југозападном делу Апенинског полуострва и на Сицилији. Јонски дијалекат се није јављао на копненом делу Грчке.

Б) Атички дијалект, као огранак јонског, говорио се у Атини и на атичком полуострву. Због великог политичког и културног престижа Атине, посебно у V веку пре Христа, потиснуо је све остале грчке дијалекте. Од IV века пре Христа прихватили су га сви грчки прозни писци, касније и песници као заједнички језик. Данас се овај дијалект сматра класичним грчким језиком и, заједно са латинским, изучава се на класичним наукама.

2. **Еолски дијалект Ахајаца** говорио се на острву Лезбосу, у северним пределима Мале Азије (од Смирне до Хелеспонта), у Тесалији и Беотији;

3. **аркадско-кипарски дијалект** говорио се на Пелопонезу, у Аркадији и на Кипру;
4. **северозападни (дорски) дијалект** захватао је говорно подручје Дораца, тачније све северозападне крајеве Грчке: у Локриди, у Фокиди и у Епиру. Осим у Спарти, на острвима Косу, Родосу, Тери (Санторинију), дорски се чуо и у грчким колонијама у Италији (у градовима Таранто и Сиракуза);
5. **панфилијски дијалект** говорио се у области Панфилије (јужна област Мале Азије).
6. **Ахајска дијалекатска група:** овом дијалекатском групом су се служили становници Пелопонеза, пре дорске сеобе. Сачувани су доцније у говорима Аркадије, Кипра и Панфилије.
7. **Дорска дијалекатска група:** ову групу чинили су говори Пелопонеза (Лаконија, Месенија, Арголида, Коринт, Мегара), Крита, Родоса, централних и западних области грчког Балкана (такозвани „северозападни“ говори у Епиру, Фокиди, Локриди, Етолији, Акарнанији, Елиди, Ахаји), као и говори по дорским колонијама на Сицилији, у јужној Италији и северној Африци. Овај дијалекат је донет дорском најездом.

Отуда назив „грчки језик“ не указује на један јединствен језик, са властитим системом правила једнаким за све дијалекте, него на једну скупину дијалеката, различитих између себе по многим карактеристикама. Ова лингвистичка подела грчког на дијалекте умногоме је одговарала политичком систему заснованом на полисима и регионима: Грчка је све до Александра Македонског била издељена на читав низ независних држава-градова које су се по свему између себе разликовале, па и по језику, односно дијалекту који се у том полису говорио.

Најважнији од ових дијалеката, са културне и цивилизацијске тачке гледишта, био је атички дијалект, језик града Атине у њеном највећем успону до средине VI до половине III века пре Христа. Овим дијалектом су говорили и на њему стварали највећи старогрчки трагичари, комедиографи и философи: Есхил, Софокле, Еурипид, Аристофан, Сократ, Аристотел, Платон као и историчари Ксенофонт и Тукидид. На атичком је стварана и целокупна грчка трагедија. Међутим, у класичној епоси, у књижевном стваралашту, а посебно у песништву, остали су у ограниченој заступљености и употреби други дијалекти који су били прихваћени као устаљена језичка форма одређеног књижевног рода. Тако је јонски био резервисан искључиво за епику, еолски за лирско певање у један глас, а дорски за хорску лирику.

4. ХЕЛЕНИСТИЧКИ ГРЧКИ

У првим деценијама IV века пре Христа су почетна освајања Филипа Македонског и каснија његовог сина Александра учинила да се Грчка територијално обједини у једну државу и да се грчки утицај прошири ван уских хеленских граница. Обједињење свих грчких полиса и њихових територија значило је, између осталог, и јачање грчког националног идентитета на духовном и културном плану те приближавање и уједначавање свих Грка на језичком. Овај период у оквиру грчке историје, како смо на претходним страницама назначили, назива се *хеленистички*. Атички дијалект је у Александровој држави постао главно средство споразумевања и утицао је на све остале локалне дијалекте да се мењају и усмеравају према њему и обратно. У том дугом процесу, који се наставио све до првих векова после Христа, грчки језик је постепено доживљавао низ лексичких, морфолошких и синтактичких промена које су омогућавале неометанију комуникацију између Грка из различитих крајева. Тако се рађала **хеленистичка којна** (ελληνιστική κοινή), заједнички грчки наддијалекат с основицом на атичком дијалекту. Под хеленистичком којном у лингвистици се означава језик који се говорио од смрти Александра Великог (323. пре Христа) па до краја владавине цара Јустинијана Првог. Све до почетка нове ере којна је била блиска античком (старогрчком) моделу изговора, да би у вековима после Христа локални говори условили да се и ту догоде промене. У својој писаној форми то је језик *Новог Завета*. Којна је, према томе, основица из које су потекли, прво, византијски грчки, а потом и савремени грчки језик, димотика.

У односу на старогрчки, хеленистичка којна је таква форма језика која је много више одговарала урбаној пословној и поморско-трговачкој средини у којој су се интензивно мешали утицаји из најразличитијих култура и језика са Медитерана и шире. Из тог језичког облика су постепено нестајали сви сложени, пре свега синтактички, начини исказивања мисли специфични за префињени антички дух, дошло је до знатног упрошћавања именичког и глаголског система као и до поједностављивања синтаксе - она је, упоређена са српским, ту веома блиска и чак постоји велики број поклапања. На тај начин је којна, као говор необразованог становништва које је сачињавало највећи део грчког народа раштрканог од Европе до Индије, постајала суштински друкчија у односу на онај израз којим су говорили и писали малобројни учени људи по грчким културним центрима и који су се трудили да у свом говору и писању сачувају све традиционалне норме класичног грчког језика.

Иако су се Римљани сусрели релативно касно са Грцима, у латинском језику су већ у VI веку пре Христа, према свим сачуваним документима, забележене прве грчке речи. Оне су ушле преко ширења предања и усмених прича из грчких колонија са југа Италије и са Сицилије. Римска аристократија је у време републике високо ценила грчки језик: образованим човеком се сматрао свако ко је познавао грчки језик и грчку књижевност. Већ средином II столећа пре Христа су многи Римљани били билингвални и тако су

додатно допринели да се у латински додатно уведу многобројне грчке речи из најразличитијих области људске делатности и рада (појанпре из медицине, науке, философије, поморства, трговине...) за које у латинском нису постојали одговарајући називи. Римски цареви, попут Цезара, Марка Аурелија, Нерона и Хадријана, високо су ценили домете грчке књижевности и грчке културе уопште. Мало је данас познато да је Цезар, прешавши Рубикон, своју чувену реченицу *Alea iacta est* прво изрекао на грчком језику: **Ὁ κῦβος ἐρρῦφθη!**

Након пада Грчке 146. пре Христа под римску власт, у хеленистичку којну почињу да улазе латинске речи и изрази. Тако је Римско царство постало и званично двојезично, али је преодминанту улогу имао латински језик. Од поделе царства на два дела, на источни и на западни, овај билингвизам нагло опада – на истоку грчки преузима водећу улогу, на западу латински. Грчки је у међувремену изгубио много од своје првобитне чистоте у лингвистичком смислу, јер су се и даље извршавале промене којне на свим пољима, понајвише на фонетском и морфолошком. Одмах по свом оснивању Константинопољ је постао кључни грчки центар културне и духовне активности у коме се неговала и грчка и римска традиција. Доласком цара Ираклија на византијски престо 610. године, грчки језик је проглашен за званични језик Источног римског царства. Но, проћи ће још барем два века пре него што латински буде сасвим истиснут из језика државне администрације.

5. Грчко језичко питање – појава диглосије

Једно од највећих обележја грчког језика била је вековима диглосија, διγλωσσία. Под диглосијом се подразумева језичка ситуација у којој једна заједница говорника паралелно употребљава две битно различите варијанте истог језика у зависности од комуникацијског контекста. Док су се у грчким интелектуалним круговима у првим вековима после Христа заступали употреба вишег/узвишенијег стила, вокабулара и учених језичких израза, у исто време необразоване народне масе употребљавале су жив језик који се разликовао од ученог језика по језичком регистру и по морфосинтактичким облицима. Диглосија на грчком језичком терену појавила се као резултат оспоравања хеленистичке којне и као тежња за враћањем ка замишљеном језичком идеалу, атичком дијалекту. Тек када је атички дијалект почео да се предаје по реторским школама, његов значај и углед у грчком друштву знатно је порастао. Борци за атички дијалекат, такозвани „атицисти“ (αττικιστοί), постали су лучоноше покрета који је данас познат под називом **атицизам** (αττικισμός). Док је у књижевности и даље живео традиционални класични језик, дотле је у свакодневном говору преовладавао живи говор народних маса који се постепено удаљавао од чврстих и непроменљивих језичких норми тадашње књижевности. Већ од I века пре Христа учени Грци били су први који су увели диглосију. Атички дијалект је после Александрових освајања усвојен као основица за трговање, пословање, управу и дипломатију. Учени Грци су правилно увидели да се говорна норма (хеленистичка којна) одвојила од званичне писане норме (на атичком дијалекту). Сви политички, филозофски и нови религијски (хришћански) постулати засновани су на хеленистичком грчком који је доживео значајне промене у фонетици, морфологији, лексици и синтакси. Из тог разлога су александријски граматичари покушавали да скрену пажњу на те промене и да утичу на Грке да се врате својим правим језичким коренима, атичком дијалекту. Већ крајем првог века пре Христа појављују се учитељи граматике и реторике који проповедају нову доктрину – да се језику не сме дозволити да се мења и развија и да је једини „правилни“ грчки онај који користе класични антички аутори. Они су се залагали и за одбацивање којне коју су окарактерисали као оличење назадности и простоте. У току наредна два века атицизам је добио на значају и стекао је доминацију у настави грчког језика, чиме је у великој мери утицао на књижевну прозу.

Испрва се хеленистичка којна употребљавала за писано и усмено преношење хришћанског учења. Зато је *Стари Завет* преведен на њу, а *Нови Завет* је на њој написан. Нешто касније света три јерарха, Василије Велики, Јован Златоусти и Григорије Богослов, користили су искључиво атички дијалект за званичну црквену проповед и обраћање како би покушали да премосте процеп који је настао унутар грчког образовања. У Византији је ова оштра подела остала на снази до самог краја царства: док је писана реч напоредовала ка знатно строжијој синтакси, дотле је говор доживео постепено упрошћавање у

фонетском и морфосинтактичком погледу. Истовремено су у речник ушле и бројне стране речи, а од постојећег грчког лексичког материјала ставарене су нове грчке речи, кованице, неологизми. У употребу су или поново враћене старе (заборављене) речи или је задржаним (старим) речима дат нови смисао и значај.

Први глосари с упутствима у вези са правилним писањем и говором појавили су се још у I веку после Христа у Александрији. Напознатији глосар је Фринихов (Φρίνιχος) из II века, а за њим следе филолошки списи Аристофана Византинца (Αριστοφάνης ο Βυζάντινος, III-II век пре Христа) у којима се први пут јасно указује на потребу за угледањем на атички језички модел. Реч је о реакцији, безмало револуцији, ондашњих књижевника као и свих следбеника такозване друге софистичке школе на опште стање у језику и у друштву. У очима образованих, Хелени су били савршен (изабран) народ, али грчки којим су Грци говорили, по њима, није био савршен. Савршенство је оличавао атички дијалекат који је за александријске граматичаре, већину философа и књижевних стваралаца био онај прави грчки, узвишен, језички богат, најрепрезентативнији. Зато га је требало на све начине пропагирати и њему се вратити као правом источнику чиме ће говорни језик бити „поправљен“, „исправљен“. Овај ретроградизам је наишао на погодно тле и у наредних две хиљаде година од њега се није одустајало. Такође, једна чињеница је пресудно утицала на враћање језичког узора ка језику Плутарха, Тукидида, Аристотела, Сократа. Од II века па надаље су се појављивале јереси у хришћанству и временом их је бивало све више. Свако иоле писмен је писао и записивао на свом (локалном) језичком изразу, а нико се није конкретно бавио језиком јеванђелиста, у смислу јачања његовог философског, лексичког и поетског фонда. Отуда је наметнуто решење александријских граматичара и њихових следбеника - да учени грчки постане језик нове религије у експанзији напоредо са латинским – директно заживело и у пракси. Тако су Јован Златоусти, Ориген, Климент Александријски, Григорије Теолог, Атанасије Ариос и други употребљавали као писани језик онај који су већ образовани људи увелике користили – атички дијалекат. И црквени оци и сви потоњи (књижевни) ствараоци пронашли су у великој философској и библиотечкој заоставштини антике адекватну фразеологију неопходну за утемељење основних теоријских догми нове религије.

6. Византијски грчки језик

Фаза грчког језика која је трајала од самог краја антике до краја средњег века и чије жариште представља Византија назива се средњевековним или византијским грчким. О византијском грчком може се говорити од тренутка када су се, због практичних потреба поданика у источном делу Царства, у скрипторијумима Константинопоља и другим центрима званична државна документа почела не само преводити са латинског на грчки него и писати на грчком. Посебно су делови римског законика (*Corpus Juris Civilis*), који су и највише коришћени на судовима, превођени на грчки. За време владавине цара Ираклија (610-641), који је придодао себи грчку титулу басилеуса (*βασιλεύς*, у значењу „монарх, владар“) 629. године, грчки је постао званични језик Источног римског царства 610. године. Парадоксално је то што су његови поданици наставили да се и даље називају Ромејима, не Хеленима.

Према проценама историчара, почетком VII века једну трећину Источног римског царства, или 6-10 милиона, чинили су говорници којима је грчки био матерњи језик. Број оних који је остваривао комуникацију на грчком био је барем три пута већи, будући да је грчки био главни језик међународног споразумевања између различитих народа.

Језик византијских писаца наставио је да прати главну књижевну црту хеленистичке и римске епохе. Основицу тог језика је и даље чинио удаљени атички дијалект, док је у грчком народу хеленистичка којна ишла даље својим развојним путем. То је значило да су се у народном језику дешавале даље развојне промене на граматичком, синтактичком и лексичком плану (народна лексика је обогаћивана речима преузетим из других језика). Погрешно би било мислити да је књижевни језик учених људи у Византији био говорни језик. Напротив, тај језик се, са данашње тачке гледишта, сматра веома извештаченим, јер је на вештачки начин одржавао у животу све превазиђене и давно заборављене грчке језичке структуре и моделе из класичног језика. Како су се у њему преплитали и књижевнојезички слојеви наслеђени из хеленистичке епохе, он је био веома тежак и компликован. Због тога је остао стриктно везан за високи књижевни стил, за философију, за религију и догматику.

Убрзо је сва диспаратност и противуречност између језика малобројног ученог слоја и говорног језика широких народних маса избила на видело. Колика је била разлика између једне и друге форме грчког језика најбоље сведоче сачувана писана документа патријарха Фотија I (Φώτιος Α', око 810-893). Он, као огорчени противник употребе говорног грчког језика, желео је својим примером да покаже како се „изворни грчки“ може сачувати од продора елемената простонародног језика ког је називао „варварским“ и „вулгарним“. Његов пример следили су дословно сви учени Византинци све до пада Цариграда, 1453, па и касније, до почетка XIX века.

Са друге стране, живи народни језик развијао се неспутано својим правцем што је довело до његовог коначног устаљења у фонетском, морфолошком, лексичком и

синтактичком погледу. Лингвисти, а посебно неогрецисти, с правом сматрају да је савремени грчки већ увелике постојао у IX веку. До оваквог су закључка дошли на основу пажљиве филолошке анализе записа првих грчких народних песама, такозваних **акритских** (крајишничких), забележених нешто доцније, у X и XI веку. На народном језику је испеван и велики грчки спев, епска балада **Дигенис Акрита** (Διγενής Ακρίτας), сачуван до данас у неколико познатих и добро проучених варијаната, који се умногоме ослања на традицију акритских песама. Заједно с овим песмама се, некако у исто време, појавила и једна збирка песама на народном језику – позната је као Птохопродромова (Πτοχοπρόδρομος)¹ - у којој се описује живот на византијском двору крајње једноставним народним стилем изражавања.

7. Грчки језик током периода венетократије и туркократије

Период туркократије захвата раздобље турске владавине од 1453. до 1821. и у историји грчког језика посматра се као период стагнације у развоју народног грчког језика, његових изражајних средстава, посебно на пољу апстрактне лексике, те његовог комплетног осиромашења. Учени кругови, а пре свега клерикални, који су познавали и народни говор, сматрали су да народни језик није било достојно средство за изражавање више културе. Зато су и у званичне и у књижевне сврхе користили учени (тј. отмени) језик и стил у чијој основи је била позна атицистичка којна.

У време туркократије се диглосија чвршће неговала - она као да је још више поспешила њено утемељење код ученог и елитног слоја грчког друштва из Цариграда. Издвојивши се од васколиког (необразованог) народа и по овом питању, фанариоти² су постали потпуно неомиљени код широких народних маса. Сматрани превртљивцима и турским послушницима, они су, са друге стране, грчевито покушавали да се неуком грчком народу прикажу као неприкосновеним чуварима хеленске баштине, па и хеленског језика. Но, грчки језик којим су говорили и писали за обичан свет није био онај грчки који су разумевали. У исто време су у Западној Европи заживели сви народни језици, потекли од латинског, али и сви остали германски, који су, по смени феудализма, постали званични језици у грађанским друштвима и државама, док је латински остао језик шире културе, образовања и званични језик Римокатоличке цркве. То се догодило зато што су народи који су тим језицима говорили живели у границама једне државе или у државама које су припадале истом језичком ареалу (као што су немачке феудалне) и што су се појавили моћни градски центри, економски оснажени, из којих се осећала културна,

¹ Највероватније је да је она дело неког анонимног аутора, мада научници сматрају да заиста може бити и дело чувеног византијског песника, оратора и граматичара Теодора Продрома (Θεόδωρος Πρόδρομος, око 1100-1168).

² О фанариотима ће бити речи касније.

политичка, философска и уметничка мисао. Код Грка (и Срба) то није био случај – Балкан је вековима био ван свих друштвено-економских кретања Европе. Грчко грађанско друштво је почело да доживљава свој успон тек пред крај XVIII века и то у великим османлијским центрима – Цариграду, Смирни, Солуну, на Хиосу - када је, у исто време, српско било у повоју. Почетком осамдесетих година XIX века крем грчког високог друштва су махом чинили богати трговци, предузимачи и бродовласници (ретко ко од њих је био школован у правом смислу те речи), код нас су то били превасходно ситни трговци и занатлије (који су слали своју децу у иностранство на школовање, јер они сами нису имали адекватног образовања).

Утицаји из Западне Европе су далеко пре заживели код Грка него код Срба или било код другог балканског народа. Васељенски патријарх Ђирило Лукарис (Κύριλλο Λούκαρης, 1572-1638) покушао је да спроведе бројне реформе у Грчкој цркви; једна од њих тицала се увођења народног грчког у црквену проповед. Зато је превео *Свето писмо* на разумљив грчки (народни) језик, на **димотику** (δημοτική), али је на себе навукао гнев грчког клера. Иако је превод *Новог Завета* објављен 1630, патријарх је, уместо похвала, на два заседања светога Синода Васељенске патријаршије (1638. и 1642) био анатемисан, а његов превод непризнат и одбачен. Лукарис је потом ухапшен и мучки убијен у главној тамници у Цариграду. Са данашње тачке, Лукарисов превод сматра се пионирским, оправданим и исправним, јер је као веома образован човек и широких погледа правилно схватио да је грчка језичка подвојеност препрека у даљем духовном и културном развоју грчког народа. Додатни подстрек на превођење *Библије* Лукарис је имао због појаве масовне исламизације (на територијама под Турцима) и унијаћења (на територијама под Венецијом). Институција недодриљивог светог (сакралног) језика у Цркви је, по њему, била непотребна, јер је реч о једној превазиђеној језичкој форми. За доказ да је у праву су му послужили штампани преводи *Новога Завета* са латинског на живе европске језике. Класични грчки, у подвојеном облику као новозаветна којна *Светога писма* и преовлађујући атички дијалекат, представљао је веома удаљену фазу грчког језика са којом обичан говорник није више имао никакве директне везе. Отуда је тежња за осавремењивањем Божије речи била насушна потреба.

За време венетократије (1204-1797) на освојеним грчким територијама на народном језику, односно на једном од његових дијалеката, настала су дела која припадају средњовековној књижевној традицији. Реч је о слободним адаптацијама и прерадама познатих античких грчких дела као и о преводима западноевропских витешких романа која су настала у културним центрима на Кипру, Додеканезу и Родосу. Најзначајнију улогу новогрчког књижевног центра имао је Крит под млетачком управом све до 1669. Од почетка XVI века је ту цветала књижевност на народном језику која је за кратко време достигла, у језичком и литерарном погледу, приближне домете италијанске и западноевропске књижевности. Турским освајањем Кандије (данашњег Ираклиона) и критска књижевност и нови књижевни језик, заснован на говорном језику, доживели су свој крај. Као четврти по реду центар грчке књижевности тог доба била су Јонска острва,

такође под управом Венеције до 1797. када су припала Француској. На Крфу и у другим местима главни језик комуникације није био грчки већ италијански, што ће рећи да књижевност на грчком народном језику није имала своју градску публику.

Општа писменост на грчком језику током турократије налазила се на врло ниском степену, баш као и код Срба и других балканских народа. Велики број становника био је неписмен, а у погледу одржања византинских културних тековина и традиција поприлично индиферентан. Изузетак, међутим, представља неговање хришћанства као и постепени развитак националне свести у оквиру њега, при чему су занемариване грчке античке традиције - оне ће се тек у време грчке револуције поново оживети. Овакав став су додатно поспешивали присутан партикуларизам и нејединство хеленофоне популације чији је грађански културни живот био релативно неразвијен. У овом периоду грчки језик је престао да буде светски језик комуникације, иако је Западна Европа, већ дубоко огрезла у хуманизам и ренесансу, показивала велико интересовање за грчку културну и писану традицију. Како је центар грчког живота тога доба било село, народно епско песништво је преузимало примат – неговале су се јуначке (клефтске) песме као и баладе о хајдучима (клефтима).

Једна од битних карактеристика ове фазе развоја грчког језика сматра се и прилив позајмљеница из романских језика са Средоземља, понајпре из италијанског и из млетачког дијалекта. Током турократије у грчки је ушао и огроман број турцизама и арабизама - у том процесу прилично велика и јака билингвална хеленофона популација у Малој Азији дала је свој допринос. Када је реч о турској и арапској лексици у грчком, она је више везана за град и за градски начин живота и рада него за село. Од укупног броја свих тих позајмљеница, само мали број односи се на пољопривредну терминологију, на имена биљака и животиња као и на географске и топографске термине.

8. Савремени грчки језик

Грчко језичко питање (Ελληνικό γλωσσικό ζήτημα) од просветитељства до данас

Грчка дијаспора на Западу, посебно у румунским кнежевинама, током XVIII века распламсала је утишани пламен борбе за и против народног језика. У књижевно-филолошким контроверзама током грчког просветитељства (Νεοελληνικός Διαφωτισμός) нашли су се љути противници: и са једне и са друге стране налазили су се интелектуални и учени грчки кругови ван покорене Грчке као и у Истамбулу окупљени око Васељенске патријаршије. Расправе можда и не би биле толико значајне да нису задирале у суштину вековног проблема: којом формом језика и којим дијалектом Грци треба да говоре?

Конзервативне језичке ставове у виду залагања за очување јтрадиционалне учене језичке форме заступала је струја под вођством Панајотиса Кодрикаса (Παναγιώτης Κοδρικάς). Поједини су чак заступали виђење да је потребно да се Грци одрекну свих језичких тековина Средњег века и да се врате на античку културу и на старогрчки језик, на такозвани „истински национални језик“. Прозвани „архаистима“ (αρχαϊστές), веровали су како ће Грци ући у ондашњу савремену Европу уколико се окрену властитим коренима и уколико науче не само читати, него и писати и говорити грчки какав је био у V веку пре Христа. Водеће личности ове струје били су Евгеније Вулгарис (Ευγένιος Βούλγαρης, 1716-1806), Стефанис Комитас (Στεφάνης Κομίτας), Димитрије Дарварис (Δημήτριος Δάρβαρης), Неофит Дукас (Νεόφυτος Δούκας, 1760-1845), Константин Икономос (Κωνσταντίνος Οικονόμος).

Учени Грци из румунске дијаспоре, надахнути европским просветитељством, били су ватрени поборници живог народног језика. Прозвани пејоративно „народњацима“ (δημοτικιστές), иступали су са тезом да је западноевропска филозофска мисао XVIII века у потпуности дорасла оној древних Грка, што ће рећи да је ондашња савремена философија била ништа мање успешно исказана на новим европским језицима него што је то својевремено била старогрчка на старогрчком. А како су и практично³ показали да се може писати на народном језику, утицали су директно и на све остале да пишу разумљивим језиком. Тежећи народном језику, исправно су сматрали да грчки народ никако не може бити просветљен нити просвећен преко употребе једног давно заборављеног језика који више нема потпору у народу. Главни идејни носиоци ове струје били су Јосипос Месиодакс (Ιώσηπος Μοισιόδαξ, 1725-1800) и Димитрије Катарџиз (Δημήτριος Καταρτζής, око 1730-1807).

Месиодакс је сматрао богату усмену традицију грчког народа највећим благом на кога је требало да се свако угледа. Његов савременик и следбеник, Катарџиз, био је први који је исте године као и Доситеј, 1783, а потом и 1791. на фанариотском двору у Букурешту затражио низ образовних реформи, укључујући и већ постављене захтеве да

³ Овде мислимо на прву појаву првих грчких штампаних уџбеника написаних на димотици.

димотика буде званични језик образовања и да се класични грчки учи преко савременог грчког, односно преко превода дела античке књижевности на савремени грчки. Катарцис је био и први просветитељ који је саставио граматику савременог *ромејског* (*ρομαϊκής*) језика како је у то време називан у Цариграду. Његова напори били су потпуно игнорисани, омаловажавани и оспоравани. Евгеније Вулгарис и Неофит Дука, свештеници и професори по вокацији, били су главни поборници цариградске учене елите која је сматрала да је класични грчки неприкосновен, будући да је био језик културе, грчког православља и цркве, грчке градске културе и цивилизације уопште.

И сами грчки просветитељи увиђали су како је старогрчки већини био сасвим неразумљив и да се он није могао тек тако вратити у употребу. С идејом о стварању независне грчке државе као горуће питање се поставило и оно о језику који ће се користити у књижевности, образовању и у државној администрацији. Учени људи су иступали са тезом да народни језик (*λαϊκή γλώσσα*) није негован, да је искварен и без икакве могућности да искаже сложене идеје и мисли. Овај проблем „разрешио“ је класични филолог и први савремени грчки лингвиста, Адамантиос Кораис (*Αδαμάντιος Κοραΐς*, 1748-1833) 1804. када је предложио да се за основицу (или стандард) савременог језика узме живи народни језик. Међутим, његово је виђење било да грчки народни језик треба нужно дотерати, другим речима „поправити“ и „очистити“ од свих страних језичких утицаја (понајпре у лексци у виду туђица), затим архаизама и дијалектизама те усмерити према идеалној језичкој форми, старогрчком (класичном) језику. Тако је настала форма грчког језика прозвана крајем XIX века **катаревусом** (*καθαρεύουσα*, „прочишћени језик) која је од 1834. па све до 1976. била званични језик Грчке. Са друге стране, за овај језик никада није била написана одговарајућа нормативна или дескриптивна граматика.

Оно што се данас назива катаревуса је варијанта грчког који су предлагали Кораисови следбеници. Као прочишћен језик, у односу на старогрчки, поседовала је једноставнију граматику, садржавала је бројне архаизоване облике који су означавали савремене појмове, а страни утицаји су били сведени на најмању могућу меру. Отуда је хелениста Андре Мирамбел правилно констатовао да, више него што је подмаћивала (тј. осавремењивала) старе, катаревуса је стварала нове речи

Катаревуса је настала и као производ тражења аутентичног грчког националног идентитета. Средином XIX века је кретање ка архаичнијем језику у грчким књижевним и филолошким круговима узело маха, па су Кораисове идеје сматране старомодним и превазиђеним. Између 1830. и 1880. писани језик се све више удаљавао од говорног. Против снажнијег архаизирања језика прво су реаговали песници, јер су имали тешкоћа да пишу добру поезију на извештаченом језику. За њима су убрзо дигли глас прозни аутори и драмски писци, јер су схватили да је писање о животним темама на таквом језику сасвим неаутентично. Интересовање Грка за народну књижевност (*λαογραφία*) као и појава једног низа савремених грчких књижевника са Јонских острва, предвођених песником Дионисијем Соломосом (*Διονύσιος Σολωμός*, 1798-1857), који су писали на народном језику, условили су да се у Краљевини Грчкој појаве писци, попут Јакова Полиласа

(Ιάκωβος Πολυλάς), Аристотела Валаоритиса (Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, 1824-1879), Емануила Роидиса (Εμμανουήλ Ροΐδης, 1836-1904) и других, који су почели да пишу на народном језику Они су се угледали, између осталог, и на књижевне покрете у Европи. Надахнути тим и таквим утицајима, ови аутори су се активно укључили у такозвани димотички покрет и у покушај коначног разрешења грчког језичког питања. Тако су својим писањем и идејама директно оспорили Кораисова залагања за „прочишћењем“ грчког народног језика и за његовим „поправљењем“ према старогрчким морфолошким наставцима. Њихова је идеја била да се изворно грчко језичко наслеђе озбиљно нарушава и оспорава залагањем за један извештачен језик без упоришта у народном изразу. Као круна свих залагања за народни језик појавило се 1888. дело Јаниса Психариса (Γιώαννης Ψυχάρης, 1854-1929) *Моје путовање* (Το ταξίδι μου), састављено на димотици. Његовим објављивањем биле су оспорене све лажне и застареле идеје, предубеђења и сјеверја интелектуалних кругова о народном грчком језику као недостојним за књижевно изражавање. Њиме је Психарис утврдио пут ка ширем увођењу димотике и ка њеном верификовању као савременог грчког језичког израза.

У атинским новинама *Акропол* (Ακρόπολη), чији је уредник Гавриилидис (Β. Γαβριηλίδης) подржавао Психарисов приступ о језику, повео се рат за грчки језик. Психарисови поборници, Роидис, Полилас (Εμμανουήλ Ροΐδης, Ι. Πολυλάς) и други, напали су атицизам и катаревусу као застареле форме језика и бранили су димотику као једино оруђе савремене грчке књижевне мисли. Тако је на преласку из XIX у XX век грчко језичко питање добило и културно-цивилизацијску форму. У истим тим новинама је објављен и превод *Новог Завета* Александра Палиса (Αλέξανδρος Πάλλης) на димотику 1901. што је изазвало велике јавне протесте студената и професора Атинског универзитета као и потоње оружане сукобе на улицама Атине. Извођење Есхилове *Орестиде* (Ορέστεια) у Народном позоришту 1903. на димотици било је повод за нове крваве сукобе између присталица катаревусе и димотике. Катаревусичари су димотичаре прозвали издајницима народа и државе, оптуживши их да раде у корист Словена и славизирања грчког народа: тиме што су били за димотику, намерно су изазивали разједињеност хеленизма и верске расправе, омогућавајући тако Бугарима да Грке у Македонији што лакше укључе у свој егзархат. Истовремено се појавио књижевно-политички часопис *Нумас* (Ο Νουμάς) уредника Тангопулоса (Δ. Ταγκόπουλος) као јавно гласило димотичара.

Када је 1910. године формиран Образовни одбор, учињени су први напори да се ограничи учење класичног језика, што је изазвало отпоре у друштву. Његов оснивач, Алекос Делмузос (Α. Δελμούζος), био је оптужен да је комуниста те да шири комунистичке, атеистичке и анархистичке идеје. Због тога су све реформе замрле – или су остале само мртво слово на папиру или нису биле изгласане у Парламенту. Премијер Венизелос је 1911, после четири дана жучних дискусија у Парламенту, прогласио катаревусу званичним језиком државе, што је био крајњи производ свих осетљивих политичких, историјских, религијских и друштвених тежњи. То није поколебало димотичаре који су одлучно наставили са борбом за народни језик. Тек је 1917. године под

премијером Венизелосем извршена прва реформа образовања којом је дозвољено образовање на димотици, али само у прва три разреда основне школе. Након пада либерала 1920, ова законска одредба сместа је повучена и забрањене су књиге штампане њоме под изговором да су то „лажна дела“. Тиме је окончана свака даља идеолошка расправа о језику.

Све до појаве *Граматики савременог грчког језика* Манолиса Тријандафилидиса 1941, а потом и делимично реформисаног правописа (предложен је једноакценатски систем) универзитетског професора Јоаниса Какридиса (Ιωάννης Κακρίδης), Грци нису имали ништа што би научно и стручно подржало димотику. Тек за време премијера Георгиоса Папандреуа (Γεώργιος Παπανδρέου, 1888-1968) донесен је посебан законски акт 1964. којим је дата слобода избора између димотике и катаревусе. Другим речима, образовање се могло вршити на обе варијанте грчког језика, а сами предавачи су могли да користе ону варијанту коју су желели. Од тог тренутка се и димотика званично назива савременим грчким (Νεοελληνική). Долазак Константина Караманлиса (Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, 1907-1998) на чело владе 1974. означио је велике промене у друштву. Једна од њих се тицала и језика. Министар образовања Георгиос Ралис (Γεώργιος Ι. Ράλλης, 1918-2006) предложио је закон (влада га 1977. усвојила) по коме се целокупно образовање у Грчкој треба спроводити на димотици и по коме је димотика једини званични језик државе. Катаревуса је задржана све до средине 80-тих година XX века у војсци, правосуђу и цркви. Данас је још једино службени језик Грчке православне цркве, Свете Горе и свих патријаршија под грчком управом (Васељенска, Антиохијска, Александријска, Јерусалимска). Језичком реформом из 1982 и увођењем монотонског (једноакценатског) система поједностављен је правопис (укинути су спиритуси, а акценат се означава једино акутом), мада и данас има аутора који пишу старим политонским системом.

Савремени грчки језик, димотика, познатији је још и под именом **савремена грчка којна** (νεοελληνική κοινή). Његова структура састоји се од споја различитих језичких слојева и елемената димотике, катаревусе и старогрчког језика па се зато налази близу хеленистичкој којни из првих векова после Христа. Диглосија је добрим делом нестала и за већину комуникацијских сврха употребљава се јединствени грчки језик. Многи елементи старогрчког вокабулара и граматике, које је катаревуса наметала као стандард и норму током два непуна века, продрли су у димотику.

9. Манолис Тријандафилидис - утемељивач савремене грчке лингвистике

Манолис Тријандафилидис (Μανόλης Τριανταφυλλίδης, 1883-1959) представљао је кључну личност у оквиру развоја савремене грчке лингвистичке мисли. Захваљујући његовом раду, данашњи грчки језик уздигао се на ниво књижевног и стандардизованог (нормираног) језика. Као један од верних следбеника либералне политике странке коју је водио почетком XX века премијер Елефтериос Венизелос (Ελευθέριος Βενιζέλος, 1864-1936), Тријандафилидис је био један од оснивача **Образовног одбора** (Εκπαιδευτικός Όμιλος) 1910. Овај одбор, као тело чији је основни задатак био да спроведе реформу основношколског и средњошколског образовања, већ је од наредне године почео с објављивањем првих уџбеника. Када је грчка влада званично затражила од Образовног одбора 1917. да активно учествује у спровођењу свих реформи, Тријандафилидис је именован за главног супервизора за основно образовање. Управо на предлог овог тела је влада премијера Венизелоса уважила потребу да се у грчке школе званично уведе учење димотике; додуше, због веома осетљивих политичких и религијских услова тога доба, учињен је компромис. Посебним декретом је одређено да се настава изводи на димотици само у прва три разреда основне школе. Пад Венизелосове владе условио је да се с овим реформама прекине 1920. године.

Да би приближио димотику ученицима, али и да би показао свима који су се противили њеном увођењу, тврдећи да народни грчки не поседује довољно развијен морфосинтактички и лексички систем, Тријандафилидис је почео да саставља граматику димотике. Своје основне студије из лингвистике отпочео је у Атини, потом их је наставио у Немачкој. Код чувеног професора византолога Карла Крумбахера (Karl Krumbacher, 1856-1909) одбранио је 1904. године докторску дисертацију под насловом *Туђице у средњевековној грчкој народној књижевности* (Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur), у оквиру које је размарао однос између византијског и савременог грчког (катаревусе и димотике). Зато је прихватио Венизелосов позив да учествује у реформи грчког образовања, сматрајући да се образовање не може вршити на неприродном грчком језику, каква је била катаревуса, већ само на живом, у народу утемељеном језику. У својој дисертацији је назначио колико је задржавање на атичком дијалекту нанело више штете него користи Грцима, посебно када је реч о образовању: да се образовање вршило на народном језику, сигурно је да би било и много више учених и образованих Грка који су могли значајно допринети да се целокупно стање грчке нације (економско, културно, цивилизацијско) унапреди. Навео је и следећи пример: на Криту и свуда где се на некадашњим византијским територијама затекла млетачка власт, књижевност и целокупно образовање Грка одвијали су се на локалном грчком дијалекту и та чињеница не умањује значај и вредност дела написаних и штампаних на њему. Напротив, та дела су

непроцењива како са културно-цивилизацијске тачке тако и са друштвено-језичке. Она показују да су све језичке форме ондашњег савременог грчког језика биле развијене, да су поседовале целокупан лексичко-семантички корпус, да су биле и граматички и синтактички правилно развијене, јер мисао коју доносе јесте разумљива и сасвим јасна. Отуда нема говора како народни грчки језик, у својству природног настављача тих средњовековних дијалеката, не поседује граматичка, синтактичка, лексичка и морфолошка средства за исказивање и најтежих мисли.

Његов научни допринос развоју савремене грчке лингвистике обележен је појавом књиге 1905. под насловом *Прогон или изједначење. Студија о страним речима у савременом грчком* (Ξενηλασία ή ισοτέλεια. Μελέτη περί των ξένων λέξεων της Νέας Ελληνικής). У њој је покушао да пластично објасни да ли је потребно избацити по сваку цену стране речи из димотике или их је потребно задржати као део свеопштег грчког лексичког блага. Његова главна теза је да језички пуризам треба да постоји, пошто је он на делу и у свим другим (западноевропским) језицима, али да у примени тог пуризма не треба бити потпуно искључив. Другим речима, Тријандафилидис веома похвално говори о стварању нових грчких речи, а посебно преведеница или калкова, од целокупног грчког лексичког материја. Али, исто тако, он каже да ће једино језичка пракса показати која ће реч пре бити у употреби, да ли страна или калкирана грчка, те да зато не треба унапред прописати или одредити само једну реч, како су поступали грчки језичари заговорници катаревусе. Тријандафилидис чак на једном месту каже да тиме што званична језичка политика не допушта постојање страних речи у грчком вокабулару знатно отежава Грцима учење страних језика.

Као успешан научник и заговорник идеје о димотицизму укључен је у Образовни одбор и поверено му је састављање првих уџбеника на димотици. Управо је то била круна свих његових педагошких и образовних настојања. Његова књига намењена ученицима под насловом *Књига о нашем језику* (Ενα βιβλίο για τη γλώσσα μας) из 1912. представљала је први покушај граматичког описа димотике преко посебно одабраних текстова. Свој рад на даљем проучавању димотике, Тријандафилидис је наставио након што је основан 1925. године Универзитет у Солуну. У новој средини, која је прихватила идеје младог научника без резерви и оспоравања с идеолошке тачке гледишта, Тријандафилидис се у потпуности посветио проучавању савременог грчког језичког израза. На основу свих лингвистичких истраживања настало је његово чувено дело *Историјски увод* (Ιστορική Εισαγωγή) 1938. које представља детаљан опис развоја грчког језика од класичног (античког) периода па до димотике. Опис структуре савременог грчког је изнео у посебној књизи *Грамматика савременог грчког језика димотике* (Νεοελληνική Γραμματική της δημοτικής) која се појавила тек 1941⁴. Уз незнатне измене, посебно оне које се тичу правописа и акцената, ова књига је до данас имала преко двадесет шест издања.

⁴ Интересантно је напоменути да је предговор том првом издању написао тадашњи профашистички диктатор Јоанис Μεταξας (Ιωάννης Μεταξάς).

И поред тога што је Тријандафилидис доживљавао у Грчкој велика оспоравања и дезавуисања његових савременика из Атине, његов рад на савременом језику није остао незапажен. Оно што би се могло дефинисати као Тријандафилидисов идеолошки програм изражава став да је за културни процват неопходно да се грчки народ ослободи „катаревусе, језика археоманије” (την καθαρεύουσα, γλώσσα της αρχαιομανίας), како ју је назвао, и да је потребно окренути се и проучавати властити живи језик, димотику. Отворено је критиковао Кораисово средње решење као оно које није ишло у прилог димотици, јер је сматрао да није било потребно вештачки стварати идеализован и идеалан савремени грчки језик када такав језик већ постоји у народу. Зато се приклањао својим савременицима, Делмузу, Психарису и његовом демотичком покрету, који су тражили да језик буде чист, конкретан и изворан. Међутим, оно што Тријандафилидиса одваја од Психариса јесте и чињеница да је Тријандафилидис следио Кораисово настојање да се лик савременог језика треба везати за грчки језички корен, тј. за димотику.

Тријандафилидисов рад на грчком језику био је дубоко мотивисан. Не само да је пажњу усмерио на потврђивању димотике као најцелисходнијег и најреалистичнијег грчког језичког израза, него је покушао да димотици пружи и одговарајуће међународно признање. То је представљало новину у оквиру грчке лингвистике па се Тријандафилидис с правом сматра родоначелником систематског подучавања савременог грчког језика као матерњег како свим Грцима из дијаспоре тако и грчког као страног језика странцима.

10. ДИЈАЛЕКТИ САВРЕМЕНОГ ГРЧКОГ ЈЕЗИКА

Изучавање дијалеката савременог грчког представља веома сложен и захтеван подухват. До данас још није израђен лингвистички атлас и још недостају описи дијалеката у појединим грчким областима. Лингвиста Роберт Браунинг наводи да постоји више разлога за то. Један од њих је тај што су постојећи описи засновани на застарелим лингвистичким истраживањима и не узимају у обзир савремене тенденције у истраживањима осталих европских језика. Други недостатак, по Браунингу, је и тај што се савремени грчки дијалекти сматрају директним наследницима старогрчких дијалеката. Дијалекти савременог грчког су, осим неких изнимки, резултат дијалекатске диференцијације унутар хеленистичке којне која је готово потиснула античке дијалекте.

Широм копненог дела Грчке, оближњих острва, егејских острва и великог дела приобалне области Мале Азије, као и у Истанбулу, до 1922-1923. говорила се група дијалеката која је показивала велики број заједничких обележја. Грчка популација у Малој Азији и у Истанбулу сведена је данас на релативно мали број говорника грчког језика. Питање коначне класификације грчких дијалеката још није разрешено због неутврђених граничних линија – такозваних изоглоса – као полазне основе за класификовање дијалеката. Уједно, класификационе схеме се веома разликују, а лингвисти се споре око граничних линија.

Када говоримо о грчким заједницама које насељавају друге земље не постоји неки посебан дијалекат. Те заједнице говоре општом димотиком уз неке позајмљенице из језика земље у којој живе. С друге стране постоје неки дијалекти грчког, попут маријупољског, који се и даље активно говоре.

Први лингвиста који се покушао да опише грчке дијалекте био је Георгиос Н. Хаџидакис (Γεώργιος Χατζιδάκης), поделивши их на две групе према ненаглашеним полувокалима и затвореним вокалима. Прву групу чине **северни**, другу **јужни дијалекти**. По њему, северне дијалекте одликују две главне карактеристике:

1. свако ненаглашено /e/ и /o/ прелази у /и/ и /у/: на пример, *πεθαίνω* /pe'θeno/ се изговара као /pi'θenu/,
2. свако ненаглашено /y/ и /и/ се синкопира: тако се *κουλούρι* изговара као /klur/ *σκυλί* [ski'li] > [skli].

Једна значајна изоглоса која захвата обе дијалекатске скупине јесте или задржавање или губљење такозваног „завршног ни“ (τελικό –v) код последњег слога код именица и именских речи. У јужним дијалектима се „завршно ни“ по правилу чува (на пример: *τορίν*, *στόμαν*), у северним се губи. Друга изоглоса тиче се појаве такозваног „ирационалног“ (тј. уметнутог) интервокалног γ. У многим крајевима Грчке (Киклади, Лезбос, Икарија, Крит) ова гама се налази у оквиру завршног слога сваке речи који се

састоји од два самогласника; на пример: κλαίω > κλαίγω /'kleə > 'kleγə/, док се на Кипру у таквом фонетском окружењу уочава појава његовог безвучног парњака, /к/: δουλεύω > δουλεύγω [ðu'levɔ] > [ðu'levγɔ], односно [ðu'lefκɔ].

Главни грчки дијалекти су следећи:

1. **Димотички грчки или димотика (δημοτική)** – Овај назив односи се на све народне (и локалне и регионалне) варијетете савременог грчког који прате свој развојни пут од хеленистичке којне до данас. Између њих постоји велики степен узајамног разумевања. Димотика се сматра стандардном књижевном варијантом савременог грчког језика Републике Грчке и на Кипру. Разлике између варијетета огледају се углавном на пољу фонетике и вокабулара, па их зато Грци више посматрају као локалним идиомима.

Димотички варијетети деле се на две поменуте главне скупине:

а) на северне дијалекатске варијетете – румелијски, епиротски, тесалијски, македонски, трачки. Ове варијетете говори и грчко становништво у пограничним крајевима (Албанија, Македонија, Бугарска). Линија разграничења са јужним варијететима протеже се у правцу од града Халкиде (острво Еубеја) до планине Китеронаса (Атика) те тако захвата Северне Спораде, северни део Еубеје и острва Тасос, Самотрака, Лимнос, Лезбос и Самос. Као сасвим издвојен варијетет појављује се говор Саракачана (Σαρακατσάνοι) ког одликују углавном бројни архаизми.

б) на јужне дијалекатске варијетете који имају своје посебне подгрупе са следећим локалним варијететима:

- I. **атичко-јонски**, ког чине говори Мегаре, Атине, Егине и полуострва Мани на Пелопонезу;
- II. **пелопонеско-јонски**, ког чине преостали говори на Пелопонезу, јужни говори Беотије, говори Северног Епира, Јонских острва;
- III. **критско-кикладски**, ког сачињавају говори Крита, Киклада, Смирне као и говори грчких енклава у Сирији, Либану и Истанбулу;
- IV. **југоисточни**, које чине говори на Хиосу, Икарији, Додеканезу као и сви локални кипарски варијетети који су и данас махом пуни архаизама.

2. **Кападокијски дијалект (καππαδοκικά)** – Овај дијалект, такође с јасном јонском основицом, веома је сличан понтском. Говорио се у турској области Кападокији све до 1923. када су његови говорници били присиљени да напусте огњишта и да се преселе у Грчку (централни и јужни делови). Дуго се мислило да више нема говорника овог дијалекта, али су двојица истраживача, Марк Џенс (Mark Jens), с Универзитета из Гента, и Димитрије Папазахарију (Δημήτριος Παλαζαχαρίου), с Универзитета у Патри, 2005. пронашли знатан број говорника кападокијског (сви су припадници треће генерације)

управо у оним пределима Грчке које су њихови преци населили. Говорника кападокијског има данас у Украјини (посебно у Мариупољу) и Русији, а из Солуна се емитије радио програм на овом дијалекту. Гласовни систем кападокијског у потпуности рефлектује турски фонетски систем, а и морфолошки је умногоме доживео промену: нема родова, док се генитив исказује путем додавања једног те истог наставка и за једину и за множину – γιου /чит. ју/:

το νέκα (= γυναίκα)	το νέκες (= γυναίκες)
το νέκαγιου (= της γυναίκας)	το νέκεζγιου (= των γυναικών)

3. Понтски дијалект (ποντιακά) – Грчки говор са Понта (област североисточне Анадолије у Турској на Црном мору) данас се готово и не чује, јер је већина његових говорника прешла у Грчку након размене становништва 1923. Према попису становништа из 2001, у региону Понта живело нешто мање од 4000 Грка. Историјски посматрано, понтски дијалект је еволвирао као засебан дијалект димотичког грчког с јасно очуваним јонским елементима. Понтски дијалект се развијао у посебним историјским околностима које су уследиле после присилне изолације целокупног региона од матице након битке код Манцикерта 1071. У односу на димотику, понтски дијалект осликава велики утицај турског језика у лексици, у нешто мањем обиму персијског као и утицаје из кавкаских језика. Лингвиста Тријандафилидис је поделио понтски на две велике подгрупе:

- а) прву групу чине понтски говори са црноморског приобаља чији се центар налази у Трапезунту (данашњи Трабзон у Турској);
- б) другу, нешто бројнију, групу представљају говори у унутрашњости понтске територије.

У односу на фонетику савременог грчког, понтски дијалект има посебне гласове који се бележе одговарајућим графемама. На пример:

Понтски алфабет	Турски алфабет	Српски	
ΖΖ , ζζ	J j	Ж ж	πυρζζυας, burjuvas, буржуј
ΣΣ ςς	Ş ş	Ш ш	ςςέρι, şeri, шери
ΤΖ τζ	С с	Ч ч	καλατζεμαν, kalaceman, /чит. калачеман/ ρομεικα̣̣
ǣ помућени вокал (æ)	/	/	
ō помућени вокал	ö	/	κατιβενο̣̣

4. **Италиотски дијалект** (итал. *grecanico*, **κατωιταλιώτικα**) – Реч је о дијалекту који, са своја два засебна варијетета, **калабријским** (*greco-calabrese*) и **григо** (*grigo salentino*), захвата југ Апенинског полуострва. Калабријски се говори у петнаестак насеља у области Калабрији (*Reggio Calabria*) и званично се сврстава у УНЕСКО-ву групу угрожених језика и дијалеката: њиме говори тек нешто више од 2000 говорника. Са друге стране, григо у области Пуљи (Апулија) на полуострву Саленту говори преко 40.000 званично регистрованих говорника. Између оба варијетета постоје приличне разлике. Италијански Парламент је посебним законским актом прогласио грчку заједницу на Саленту засебном етничком и лингвистичком мањином средином 80-тих година XX века као лингвистичка мањина грико-салентинског етничитета (*Minoranze linguistiche Griko dell'Etnia Griko-Salentina*). Грци из Италије су још једини живи траг некадашњег хеленизма који је својевремено формирао Велику Грчку (*Magna Grecia*).

Истраживачи италиотског су у XIX веку сматрали да су италијански Грци потомци становништва из византијског периода, па су зато тражили паралеле између дијалеката грчког копна и особених обележја грчког Бове или Отранта. Истраживањима лингвиста Герхарда Ролфса и Караџаса доказано је да су они потомцима Дораца који су ове крајеве населили, дошавши из Спарте и Коринта око 700. године пре Христа за време такозване друге грчке колонизације. Други велики талас миграције збио се током словенско-аварских инвазија на Византију у VI и VII веку, а трећи талас је био у VIII веку за време иконоластичких борби. Преко потоњег рановизантијског утицаја, особито од времена Јустинијановог освајања југа Италије, у грчки из Италије су почеле да улазе нове речи и облици, што је резултирало да се димотика и италиотски дијалект умногоме приближе. Тако су то данас два у приличној мери разумљива дијалекта, и поред тога што у италиотском постоји огроман број италијанских речи-позајмљеница из бројних јужноиталијанских дијалеката и говора. Овај дијалекат се у писаној форми сусреће и на прилагођеној италијанској латиници и на грчком алфabetу.

За разлику од димотике, која се пише искључиво грчким алфabetом, италиотски дијалект се може писати и прилагођеном италијанском латиницом и грчким алфabetом; на пример:

Kulusà e avventura tu giornali-ma, ap`artena vriskete olu us artikulu grammènu sto blog, epù sòzete meletisi ce fiki kanè kummento.

Κουλουσά ε αββεντούρα του τζιορνάλι-μα, απ`άρτενα βρίσκετε όλου ους αρτίκλου γραμμένου στο blog, επού σώζετε μελέτισι τσε φίκη κανέ κουμμέντο.

Савремени грчки:

Αυτή είναι η σελίδα του περιοδικού μας, απ`όπου βρίσκετε όλα τα άρθρα γραμμένα στο blog, αφού διαβάζετε μελέτες και φακέλους, κάντε σχόλιο.

(Ово је страница нашег часописа где имате све чланке написане на блогу, чим прочитате коментаре и фајлове, напишите коментар.)

5. Цаконијски дијалект (τσακωνικά) – Овај дијалект се данас говори у десетак насеља у планинској области на источној страни Пелопонеза у околини града Леониде, у области Аркадији на југу Пелопонеза и у појединим селима на острву Карпатосу, а до 1923. говорио се и на јужној обали Мраморног мора. Како поседује своје властите особености и лексику (у свега 30% је реч о подудару са стандардним грчким), које га чине каткада крајње неразумљивим говорницима димотике и понтског, неки лингвисти цаконијски сматрају засебним језиком.

Цаконијски се по својим обележјима подудара са последњим забележеним обликом лаконског дијалекта древне Спарте те представља дорску језичку грану грчког језика. Колико год да је оспоравана научна релевантност овог историјског тумачења везаног за постање и географско одређење цаконијског, ипак се са сигурношћу може утврдити да је долазак Словена проузроковао повлачење грчке популације Пелопонеза у најнеприступачније крајеве ради своје одбране. Неприступачност територије знатно је допринела изолованости овог дијалекта од остатка хеленофоне заједнице и од тежње за унификацијом с осталим грчким дијалектима. Први који помиње Цаконце је цар Константин Порфирогенит средином X века за које каже да чине специјалне одреде византијске војске (Константин Порфирогенит, *De ceremoniis*). О етимологији њиховог имена још се воде научне расправе, иако се сматра да њихово име треба повезати са старим Лаконцама⁵.

6. Катаревуса (καθαρεύουσα) - Катаревуса данас више није званична дијалектална форма грчког, иако се на овом полувештачком социолекту још прештампавају књиге написане у ранијим периодима. Пошто и даље постоји велики број говорника катаревусе, овај дијалект је још жив, мада му у скорој будућности прети потпуно нестајање. У периоду

⁵ Пример за цаконијски дијалект: Στο χωριό μας γεννάτ' ένα καβγί σερνικού. Το καβγί έντα 'τανι 'ποπίσω νορά. Μέρα νούτ'α κράντα 'τάνι. Όντε 'τα κράντα το καβγί, μεγαλώντα, φουσκώντα 'τάνι από το κράνιμο. Το καβγί ήταν δράκο αδρειωμένε. Θέντα 'τάνι νι πάρ' ο μπαμπά σ', νι 'ι βάλει στο δισάτς' τσαι να βγάει να γυρίσ' το χωριό από τέσσερ' άκρε, να 'ι σταυρώσ' τσαι να φωνιάτσ' από τρει βολέ: «Δράκο γεννάτ'!» Τήνοι δίντε 'τα νι μάκο, αφίони, να κασεί. Μά μέρα πη 'τα κράντα πολύ το καβγί, ο μπαμπά σ' δωκό 'τα νι λίγου πολιότερε τσαι το καβγί φαρμακωμένε 'ταρ.

Стандардни грчки: Στο χωριό μας γεννήθηκε ένα παιδί αρσενικό. Το παιδί είχε από πίσω ουρά. Μέρα νύχτα έκλαιγε. Όταν έκλαιγε το παιδί, μεγάλωνε, φούσκωνε από το κλάμα. Το παιδί ήταν δράκος ανδρειωμένος. Ήθελε να το πάρει ο πατέρας του, να το βάλει στο δισάκι και να το βγάλει να το γυρίσει στο χωριό, στις τέσσερεις άκρες (του), να το σταυρώσει και να φωνάζει τρεις φορές: «Δράκος γεννήθηκε!» Εκείνοι του έδιναν μήκωνα, αφίони, για να κοιμηθεί. Μια μέρα που έκλαιγε πολύ το παιδί, ο πατέρας του τού έδωσε λίγο περισσότερο και το παιδί φαρμακώθηκε.

1834-1976. била је званични језик Грчке. У поређењу са старогрчким, поседовала је једноставнију граматику, бројне архаизоване облике модерних грчких речи, а страни утицаји су били сведени на најмању могућу меру. Али, ни она сама није била једнообразна, већ се у појединим моментима више приближавала говорном језику, а негде, опет, класичном.

7. Јеванијски (романиотски) дијалект (Ρωμανιώτικη) – Једини изумрли грчки дијалект јесте јеванијски. Реч је о посебном дијалекту-језику романиотских Јевреја који су на територији данашње Грчке живели од хеленистичког периода па до завршетка Другог светског рата, а посебно на северу (Солун и шира околина). Назив Романиоти, који има директне етимолошке везе са ранијим називом Византије, Романија, указује да је реч о подетничкој групи Јевреја која се безмало два миленијума развијала на ромејском (тј. грчком) говорном подручју. Први подаци о постојању јеврејских заједница на тлу Грчке (Атина, Беотија) потичу из приближно 3. века пре Христа, а након припајања Јудеје Александровом царству започиње снажна хеленизација Јевреја и њихово постепено ширење према Балкану.

Нешто значајнији долазак великог броја Јевреја Сефарда из Шпаније и Португалије у Османлијско царство догодио се крајем XV почетком XVI века и то у тренутку када се у Шпанији одвијала такозвана реконквиста (шп. Reconquista), односно протеривање Мавара и поновно територијално проширење и уједињење. Са Маварима на удару су нашло и око 350.000 Јевреја који су, под претњама и уценама шпанске инвизиције, на челу са великим инквизитором Торкемадом (Tomás de Torquemada, 1420-1498), били принуђени да напусте југ Шпаније. Њих је прихватио султан Бајазит Други, дозволивши им да се населе по градовима у Малој Азији као и у Цариграду. Језик тих Јевреја, такозвани ладино, био је мешавина хебрејског и шпанског и знатно је утицао на даљи развој јеванијског дијалекта, посебно у лексичком погледу. У суштини, основицу овог дијалекта чинила је грчка којна која је, првобитно, била обогаћена изворном хебрејском лексиком, а касније лексиком из ладина, али и турског и других оријенталних језика. Из тог разлога је овај дијалект био веома тешко разумљив Грцима на исти начин као и говор Јевреја у Немачкој, такозвани јидиш. Занимљиво је да је овај дијалект писан и хебрејским прилагођеним писмом и, у нешто мањем обиму, грчким алфабетом, такође прилагођеним хебрејском фонетском систему.

11. Граматике грчког језика (синоптички историјски преглед)

Прву граматику савременог грчког саставио је средином XVI века један од првих грчких хуманиста и теолога Николаос Софијанос (Νικόλαος Σοφιανός) родом са Крфа. Пошто је завршио у Риму с великим успехом Грчки колеџ, дошао је на чело Папског преписивачког центра. Из штурих биографских података види се да је и он активно учествовао у преписивању. По налогу шпанског бискупа Медозе отишао је на Свету Гору 1543. и у грчким манастирима радио на преписивању књига. Врло брзо је схватио да се књиге узалуд преписују када нема никог ко би их читао. Исто тако, увидео је и да постоји велика разлика између језика књига и језика којим народ говори. Из његове богате преписне заоставштине дознајемо да је одржавао присне контакте са тадашњим бројним ученим људима из Италије са којима је, између осталог, дискутовао и о језику. У исто време је Римокатоличка црква својим одлукама на Концилу у Тренту потврдила вредности народних језика, дозволивши да се врше проповеди на њима. Од тог тренутка су почели да се јављају први штампани преводи *Новог Завета* на савремене европске језике. За разлику од његових савременика из Европе, Софијанос је сву пажњу усмерио на другу страну, на образовање. Чувена је његова примедба како „је наш народ клонуо и чак не призива више у сећање труд наших предака“ (Το ημέτερον γένος εξέλεσεν και ουδέ καν αναθυμάται την προκοπήν οπου είχαν οι προγονοί μας). Зато је желео да пружи свој конкретан допринос како би се стање променило, саставивши поменути граматику.

Рукопис овог изузетно вредног дела за грчку културу и лингвистику чува се у Паризу у Националној библиотеци. Ова граматика је званично објављена тек 1870. и то захваљујући француском неогрецисти Емилу Леграну. Коју годину доцније је поново штампана заједно са Софијаносовим преводом *О образовању деце* (Περί παιδων αγωγής) Плутарха (*Grammaire du grec vulgaire et traduction en grec vulgaire du traité de Plutarque par Nicholaos Sophianos*, Paris). У предговору је састављач назначио да му је жеља била да овом књигом утиче просветитељски на свој народ путем живог матерњег језика. По њему, значај савременог грчког за образовање је непроценљив и тај језик није ништа мање неподесан за ширење науке од класичног језика. Софијанос је правилно схватио да се добра културна основица не може дати необразованом народу уколико се она не преноси на истинском језику. Зато је саставио граматику и путем превода одабраног Плутарховог одломка пружио је пример својим савременицима како ваља поступати и приступити решавању питања образовања. Нажалост, његове просветитељске и хуманистичке идеје нису наишле на добар пријем код конзервативног грчког клера и читавог живота је морао да доказује да није јеретик и да не жели грчки народ покатоличити, поунијатити или превести у протестантизам.

Године 1622. појавила се у Риму прва штампана, а друга по реду састављена, граматика грчког језика на италијанском језику. Њен је аутор био италијански језуита и хуманиста са Сицилије Јероним Герман (Girolamo Germano). Ова веома прегледна и

разумљива граматика народног (или како наводи у оригиналу „вулгарног“) грчког језика налази се у саставу Германовог повећег италијанско-грчког речника. Пошто је, међутим, сасвим кратка по свом обиму, она садржи само неке од основних елемената грчке морфологије. Састављач је тако поступио, јер је желео да свима који већ нешто знају о грчкој граматици пружи тек неопходна и најнужија (додатна) обавештења, посебно она у вези са деκλιнацијом и конјугацијом именица и глагола. Уз сваку обрађену граматичку партију, која се углавном базира на јасном табеларном прегледу и са врло мало пропратног текста, дао је и по једно кратко вежбање. Ново и критичко издање ове граматике објавио је тек 1907. француски лингвиста Перно за рачун Института живих источних језика из Париза (H. Pernot - *Girolamo Germano, Grammaire et vocabulaire du grec vulgaire publiés d'après l'édition de 1622, Collection de Momuments pour servir à l'étude de la langue et de la litterature néo-helléniques, Paris*).

Непуне две деценије после објављивања ове граматике, доктор теологије Симон Порцијус (Simon Portius) објавио је 1638. у Паризу *Граматику ромејског језика* (Γραμματική της Ρωμαϊκής γλώσσας, *Grammatica linguae graecae vulgaris*) на латинском коју је посветио кардиналу Ришељеу. И ова граматика је лишена свих непотребних детаљисања. По својој структури је прилично концизна, а аутор се трудио да буде што прецизнији у опису целокупне морфолошке структуре грчког језика. Језик који Порцијус описује јесте грчки језик византијског периода базиран на атичком дијалекту. Аутор је настојао да на што простији и језгровитији начин приближи тај грчки језик, иако је био свестан, како је напоменуо у предговору, да није лако предавати и описивати један тако прилично компликован и тежак језик. Из тог разлога његова граматика садржи пуно примера (цитата) преузетих из дела класичних аутора, али наилазимо и на његове примере. Као пропратно-саставни део представљају и низови кратких практичних вежбања. После сваког поглавља дао је у најосновнијим цртама и рекапитулацију свега изнесеног, протумаченог и провежбаног. Аустријски лингвиста и романиста Мајер-Либке (Mayer-Lübke) је 1889. поновио издање Порцијусове граматике уз властите критичке осврте и тумачења, а уводни део у ову опсежну студију написао је Психарис.

У XVIII веку објављено је десетак граматика грчког језика, али, према лингвистима, њихов значај и вредност нису нарочити. Тако је на самом почетку тог века (1703) Жан Бојен (Jean Boyens), бенедиктински опат, објавио у Паризу своју *Граматику народног грчког језика* на латинском (*Grammatica linguae graecae vulgaris communis omnibus Graecis ex qua alia artificialis deducitur peculiaris eruditus et studiosis tantum, per patrem Romanum Nicephori Thessalonicensem Macedonem*) која је доживела још једно објављивање, 1745. Међутим, она није донела ништа револуционарно и ново, односно, како је данас поуздано утврђено, представља само пуко прештампавање једне старије грчке граматике чије име аутора није сачувано. Но, њена вредност је у томе што је коришћена као основни и/или помоћни уџбеник на Универзитету Сорбони. Убрзо за њом су уследиле и граматике других аутора такође на латинском језику, и то:

- 1705. Немца Трибеховијуса (Tribbechovius – Brevia linguae ρωμαϊκής sive Graecae vulgaris, elementa);
- 1708. немачког протестанта Лангуиса (Languis – Philologiae barbaro-graecae grammatica);
- 1709. француског редовника Томе (Thomas – Nouvelle méthode pour apprendre les principes de la langue grecque vulgaire);
- 1732. шпанског фрањевца Меркада (Mercado – Institutiones linguae graecae vulgaris); поред латинског, ова граматика је објављена и на шпанском (1740) и на италијанском језику (1743);
- 1747. немачког просветитеља Каленберга (Callenberg – Grammatica linguae graecae vulgaris),

док су на грчком језику изашле свега три, и то:

- 1748. у Трсту Канелуа Спануа (Ι. Βασιλικού Καννέλου Σπάνου, *Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσης*),
- 1782. у Верони православног свештеника и учитеља са Санторинија Бенедикта Креда (Βενεδίκτου Κρέδω, *Γραμματική Ελληνορωμαϊκή περιεχούσα τους κανόνες της γραμματικής και της ορθογραφίας τόσον της ελληνικής, όσον και της απλής Διαλέκτου, δια κοινόν όφελος των φιλομάθων νεανίσκων*),
- 1799. у Бечу Венијерисова (Ι. Βενιέρη, *Επιτομή γραμματικής εξηγείται εις την απλήν ρωμαϊκήν διάλεκτον*).

Од свих ових граматика, али и других ненаведених, највредније су свакако прве три - Софијаносова, Германова и Порцијусова – будући да пружају најцелесходније и најважније податке везане за грчки језик и његов морфолошки опис. Једино су оно могли да то ваљано ураде, јер су или потицали из грчких породица и били билингвални или су живели у грчкој средини, попут Германа који је читаву деценију провео на Хиосу, па су тиме грчки „имали у уху“. Остале граматике су састављене искључиво из практичних разлога, пре свега ради што лакшег учења и савлађивања грчког језика, те представљају оригинални допринос популаризацији грчког језика на западу Европе. Такође су све и јединствене, а што се види по самом начину излагања материје и приступу, по опису граматичких и морфолошких елемената, по примерима и вежбањима.

12. Граматике грчког језика на српском говорном подручју

Прве лекције из граматике грчког (додуше класичног) језика на српском појавиле су се тек почетком XIX века. У надалеко чувеној земунској школи Хеленомусиону (Ελληνομουσειόν) предавао је, између осталих, и писац првих уџбеника грчког језика Георгиос Папазахаријадис (Γεώργιος Παπαζαχαριάδης). Он је био први аутор који је 1814. у Венецији објавио *Граматику грчког језика* (Γραμματική της ελληνικής γλώσσης) са свим тумачењима и објашњењима на словенском (односно српском) језику.

У Кнежевини Србији 1838. изашла је из штампе *Грчка читанка*, први штампани уџбеник грчког, чији је аутор био наш пионир на пољу хеленских и класичних студија Вукашин Радишић, професор у Крагујевачког гимназији. Ученик Радишића и наш велики познавалац класичног и савременог грчког језика, Јефtimiје Аврамовић, објавио је неколико вредних дела. Заједно са Георгијем Киридисом публиковао је први уџбеник грчког језика у нас под насловом *Руководство кь брзомъ и лакомъ наученю греческогъ и србскогъ езика* 1845. у Београду, а наредне (1846) и *Читанку новогрчког језика за потребе трговачке школе*. Деценију касније (1855) изашла му је из штампе и целокупна *Граматика новогрчког језика* (односно, катаревусе).

Све до 1997. није постојао ниједан уџбеник или приручник за учење савременог грчког. Те године је проф. Миодраг Стојановић, оснивач Катедре за неохеленске студије при Филолошком факултету у Београду, објавио свој *Уџбеник савременог грчког језика* у издању Завода за уџбенике из Београда.

13. Грчко(-грчки) речници

Што се тиче речника савременог грчког, треба рећи да су се и они појавили прилично рано. Према свим сачуваним подацима, први грчко-грчки речник, који садржи у свом корпусу и неколико димотичких речи и фраза, објављен је 1523. у Риму под насловом *Велики и веома корисни речник* (Μέγα καὶ πάνυ ωφέλιμον λεξικόν). Његов аутор је био учени италијански епископ Гварино Фаворино (Guarino Favorino). Међутим, први речник народног (или како стоји у оригиналу „варварског“) грчког језика појавио се 1610. у Лиону под називом *Glossarium Graeco-Barbarum*. Његов састављач био је учени холански филолог Јан ван Меурс (Jan van Meurs, Ιωάννης Μεούρσιος) који је не само дао тумачења грчких речи на латински, него је и на грчком дао сва објашњења речи, обично преко синонима.

У XVII веку постоје, поред речника класичног грчког, и четири значајна речника савременог грчког језика. Први такав речник се појавио већ 1601. Може се слободно рећи да је то био и један од првих стручних речника у Европи, а носио је назив *Тактички*

полугрчки речник (Λεξικόν τακτικόν μιζοβάρβαρον). У њему је обухваћена целокупна грчка средњевековна (тј. византијска) војна терминологија у оквиру које је аутор Николај Ригалти (Nicolai Rigaltii) укључио и један низ речи из савременог грчког језика (због тога је у наслову дела ставио одредницу „полугрчки“). Већ смо напоменули да се Германова *Граматика грчког језика* налазила у склопу италијанско-грчког речника (*Vocabolario italiano et greco*). Овај речник је јединствен како у грчкој тако и у европској лексикографији по томе што представља један од првих двојезичних речника који садржи конфронтиране речи и корисне фразе из два жива народна језика. И Симон Порцијус је саставио речник, али тројезични (латински–старогрчки–савремени грчки), под називом *Dictionarium Latino-Graeco-Hellenicum* (Λεξικόν Λατινικόν, Ρωμαϊκόν και Ελληνικόν). Овај речник је објављен по први пут у Паризу 1635, имао је неколико издања и допуњавања, а последњи пут је прештампан 1797.

Најзаступљенији и најпродаванији грчки речник објављен је први пут у Венецији 1659. Реч је о *Енциклопедијском четворојезичном тезауру* (Θησαυρός της εγκυκλοπαιδικής βάρσεως τετράγλωσσος) ког је саставио велики познавалац страних језика и учени игуман манастира светог Георгија Скалота са Крита, Јерасимос Влахос (Γεράσιμος Βλάχος). Разлог зашто је тај речник доживео за само стотину година петнаестак издања лежи у чињеници да су све неохеленске речи и бројне фразе протумачене на три језика – на латинском, на италијанском и на класичном грчком.

Па ипак, највредније лексикографско дело представља *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis* (Речник писаца из средњег и развијеног хеленизма) из 1688. Штампано је у Лиону, а његов приређивач је био ондашњи угледни француски филолог и ерудита Шарл ди Фресно (Charles du Fresne), у Грчкој познатији као ди Канж (du Cange). Овај речник је и данас изузетно вредан, пошто садржи драгоцене лексикографске податке: у њему се могу пронаћи, на пример, бројне речи, фразе и изрази сакупљени и преузети из најразличитијих дела грчких аутора из свих историјских периода. Са друге стране, све речи које се налазе у његовом корпусу су и учене и неохеленске, а и једне и друге протумачене су веома успешним објашњењима и на латинском и на старогрчком. Последњи пут је овај речник објављен 1907.

У Паризу је 1709. изашао из штампе *Тезаур грчког и италијанског језика, односно речник грчког и италијанског* (Θησαυρός της ρωμαϊκής και της φράγκικης γλώσσας, ήγουν Λεξικόν ρωμαϊκόν και φράγκικον). Реч је о великом двојезичном грчко-италијанском и италијанско-грчком речнику ког је саставио учени монах Алесио да Сомавара (Alessio da Somavara). Речник садржи многобројне корисне речи, фразе, затим разне локализме и дијалектизме из савременог грчког као и термине из граматике, философије и теологије. Приређивач се потрудио и да пружи што више разних израза (идиома) везаних за неку одредницу, што овај речник чини донекле и фразеолошким.

У другој половини XVIII века изашла су три велика грчка речника, и то:

- 1757. у Венецији четворојезични тезаур (старогрчки-савремени грчки-латински-италијански) Георгиоса Константиноса,
- 1790. у Бечу тројезични речник (француско-италијанско-грчки) Георгиоса Вентотиса, те
- 1797. у Лајпцигу Вајглов (Karl Weigel) такође тројезични речник (простонародни грчки-немачки-италијански).

У XIX веку појавили су се бројни грчко-грчки речници, почевши од Кораисовог историјског у оквиру његових *Ατακτα* (Различити списи), преко речника Димитриоса Скарлата Византинца (Δημήτριος Σκαρλάτος ο Βυζαντινός), Георгиоса Зикида (Γ. Ζηκίδου) и Стефана Куманудиса (Στλεφανος Κουμανούδης) до *Историјског речника* Атинске академије, речника Јоаниса Стаматакоса (Ι. Σταματάκος), Георгиоса Пападакоса (Γ. Παπαδάκος), Емануила Криараса (Εμμανουήλ Κριαράς), Фитракиса (Φυτράκης) и Георгиоса Бабињотиса (Γ. Μπαμπινιώτης).

Историјски сагледано, тек је деветотомни речник Димитракоса (Δημητράκου, *Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσας*, 1936-1950) успео да споји сва три лексичка нивоа грчког – класични, средњевековни и савремени. Оно што представља главну ману овог речника, и поред тога што пружа савршен дијахронијски развој грчког језика, јесте недостатак димотичких речи, односно што се под савременим грчким подразумева само катаревуса. Тек је тротомни речник Стаматакоса (*Λεξικόν της Νέας Ελληνικής γλώσσας, καθαρευούσης και δημοτικής και εκ της Νέας Ελληνικής εις την Αρχαίαν*, 1952-1955) званично укључио димотику у целокупни лексички корпус. Иако је јавно подржавао учени језик (катаревусу), Стаматакос је добро знао и димотику, што му је омогућило да пружи сва семантичка тумачења и да наведе све видове употребе речи савременог грчког (и катаревусе и димотике). Речници Пападакоса, Кријараса, Фитракиса и Бабињотиса представљају речнике савременог грчког језика с основицом на димотици. Оно што их одликује јесте да свакој речи дају њено етимолошко порекло и прате њен историјски развој. Осим што су етимолошки, ови речници су и правописни, а функционишу и као одлични речници синонима и антонима.

14. Речници грчког на српском говорном подручју

Први речник у Срба грчког језика појавио се у Венецији 1803. под насловом *Греческо-славјанскій словарь/Ρωμαϊκοσλαβωνικόν λεξικόν*. Његов је састављач био већ поменути професор грчког језика у земунском Хеленомусиону Георгиос Папазахаријадис. Реч је о речнику класичног грчког језика за ученике и све напредне, а начињен је превасходно потребама заводва уџбеника старогрчког. Међутим, у њему се налази и лексички материјал који у приличној мери покрива и текстове античких аутора. Са практичне тачке гледишта то значи да су сва тумачења и објашњења у њему таква да омогућавају читање дела класичних грчких писаца у оригиналу.

У Београду је 1853. објављен *Малый грчко-српски речникъ съ разнымъ разговорима* Ристе Јовановића. Не само што је то први грчко-српски речник, него је то и први речник за сваку прилику и у свакој ситуацији. Напоменућемо да је овај речник специфичан и по томе што ни грчки ни српски нису аутентични (дакле, народни, живи) језици. Грчки језик оличава учена катаревуса, а српски учени славеносерпски. Интересантно би било да наведемо разлоге његовог објављивања: у то време су Цинцари и Грци по свим већим варошима Србије обављали велике банкарске и трговачке послове за рачун Србије и држали су у својим рукама скоро целокупну трговину у земљи. Како су они представљали својеврсну друштвену елиту, и грчки језик је у вишим српским круговима постао језик друштвене отмености. Управо је поменути речник наишао на широко одобравање и имао је неколико доштампавања и прерада до 1886, када је и последњи пут објављен.

Иако је један од обимнијих и значајнијих грчко-српских речника објавио 1908. Николаос Папастергију (N. Παλασтерγίου, *Грчко-српски речник*), тек пред крај XX века појављују се у већем обиму речници савременог грчког и српског језика. Један од првих таквих речника који је изашао из штампе у Грчкој 1981. јесте *Српскохрватско-грчки речник* ауторке Ане Војаци (Αννα Βογιατζή). Овај речник садржи око 65.000 речи и фраза које су прилично успешно преведене на грчки. У Солуну се 1995. појавио и *Ελληνο-σερβικό λεξικό* исте ауторке са приближно 25.000 речи. Код нас се 1988. појавио мали по обиму двојезични *Речник српскохрватско-грчки/грчко-српскохрватски* аутора Зорана Гачића и Еве Краус-Сребрић (Народна књига, Београд). Када је реч о грчком језику, треба рећи да је то димотика, а што се самог речника тиче, основна му је мана што не даје сасвим прецизне преводе ни са српскохрватског на грчки ни обратно.

Миливоје Загајац објавио је 1995. *Грчко-српски/српско-грчки речник* (Просвета, Београд). Оно што прво упада у очи када се отвори овај речник јесте присуство катаревусе, старих облика речи и старог правописа, и поред тога што се могу наћи бројне димотичке речи. Због тога није у потпуности погодан за почетника у учењу савременог грчког, али је користан уколико желимо да се упознамо са сада већ превазиђеним обликом грчког језика и да читамо дела грчких аутора у оригиналу.

Петрос Даскалидис је објавио два речника - *Цепни грчко-српски речник* и *Цепни српско-грчки речник* (Пирг, Београд, 1998) – у којима је заступљена димотика. Оба речника су сасвим довољна за успостављање крајње базичне комуникације и за најосновније разумевање. Оба речника садрже изузетно мали лексички корпус, мада је грчко-српски речник далеко већи по обиму чиме омогућава покривање једног вишег нивоа учења и савлађивања језика (до нивоа средњи I). Сличне је и намене *Основни грчко-српски речник (са граматиком савременог грчког)* проф. Миодрага Стојановића (Вајат, Београд, 1999). У Грчкој је Александра Марковић објавила *Српско-грчки речник, Σερβο-ελληνικό λεξικό* (εκδ. Μιχάλη Σιδέρη, Αθήνα, 2001) који садржи око 35.000 речи и израза. Оно што се може отворено замерити јесте и недостатак речи и непрецизност у преводу, али то никако не умањује значај и корист речника. Велики *Грчко-српски речник* М. Стојановића и А. Балаћа (Завод за уџбенике, Београд, 2002) са 50.000 речи, фраза и израза је својеврсни капитални подухват. И поред тога што има одређених мањкавости, садржи лексику која прилично успешно покрива све нивое комуникације. Сличне је намене и *Грчко-српски/српско-грчки речник* ауторке мр Марице Јелић-Кубуриду (Матић, Београд, 2008).

15. Славизми у грчком

Услед вишевековне симбиозе грчког и словенског живља на територији Византије, у грчки језик је ушао један број славизама који углавном припадају домену материјалне културе и свакодневном животу. У византијским изворима се сусрећемо с именима Словена записаним као Склавини (Σκλαβηνοί), Стлавени (Σθλαβηνοί), Склави (Σκλαβοί), с обзиром да почетна словенска сугласничка група СЛ- није карактеристична за грчки језик и његову фонетику.

Сви задржани славизми у грчком откривају да је реч о сточарском народу који није познавао градски живот и који није био ни политички, ни религијски, ни културно развијен. Известан број словенских топонима као и готово сви славизми који су ушли у грчки током средњег века првенствено се односе на ратарску и пастирску (чобанску) терминологију. Прихваћене речи, као што су: βοεβόδας (војвода), ζουμπάνος (жупан), τσάρος (цар), κράλης (краљ), κράλαινα (краљица), које је Густав Мајер навео 1894. у својим *Грчким студијама*, јесу тек почасне титуле и не могу осликати у правом светлу друштвени живот Словена те се из тог разлога не сматрају правим лексиколошким позајмљеницама. Словенске позајмљенице (према Мајеру, укупно их је 274) потичу из различитих јужнословенских језика, а односе се на флору и фауну као и на пасторалну и пољопривредну сферу. Веома мали број њих тиче се људског тела, одеће, хране и оружја. Велики број славизама забележен је на територији Епира, најмање у Тракији, што значи да су у већини случаја славизми ушли у грчки посредством албанског и аромунског језика, мада је свакако било и директног преузимања. Данас се славизми све више и више потискују грчким речима (код савремених говорника многе речи су већ одавно постале непознате), али једино се у пограничним подручјима према Македонији и Бугарској још могу чути, преваходно код старијих говорника.

Славизми су у грчком углавном задржали и исти изговор и исто значење, попут:

баба > βάβα, μπάμω	блато > βάλτος	глава > γκλάβα
веверица > βερβερίτσα	видра > βίδρα	сено > σανός
вукодлак > βρικόλακας	добар > ντόμπρος	рухо > ρούχα
гуштер > γουστέρα	кора > κόρα	коса > κόσα, κοσιά
мушица > μουσίτσα	пепео > μπέμπελη	попара > παπάρα
пљачка > πλιάτσικο	побратим > μπράτιμος	паприка > πάπrika
котец (мак, буг. у значењу „кокошињац“, котац у српском „свињац“) > котέτσι		

Код једног броја славизама у грчком рефлектује се старословенски изговор, као у:

себръ > σέμπρος	лагъ (= луг, честар) > λόγγος (= луг)
стапа (= ступа, аван) > στούμπος	пѣстьрва (= пастрмка) > πέστροφα
лака (= локва) > λαγκάδα / λαγγάδι (= удолина, јаруга)	

Код појединих славизама дошло је и/или до промене изговора и/или до извесне промене значења речи (у лексикологији се ова појава назива померањем значења):

цедило > τσαντίλα (= ретка ткана тканина)	стан > σtάνη (= тор)
закон > ζακόνι (= обичај)	мех > μπουχός (= облак прашине)
кабао > κουβέλι (= кошница)	рабош > ραβασάκι (= цедуља)
челник > τσέλιγγκας (= власник великог стада стоке)	коза > γκiόσα ⁶ (коза)

Од словенских топонимима на тлу Грчке навешћемо неколико најзначајнијих:

Србија > Σέρβια	Велес > Βελεστίνο	Орашац > Αράχοβα
Подгора > Подογόρα	превоз > Преβέζα	Загора > Ζαγόρι
вода > Βοδένα	кожа > Κοζάνη	Преспа > Πρέσπα
затон > Ζατούνα		
ασπρός + блато (βάλτος) > Ασπροβάλτα (= „Белоблатиште“)		
Струмица > Στρίμονας (хидроним)		

Према немачком етимологу Максу Фазмеру, који је детаљно обрадио словенске топониме у грчком у својој опсежној студији *Словени у Грчкој* (Die Slaven in Griechenland, Berlin, 1941), значење свих словенских топонима уско је повезано са самом територијом на којој су се били знаселили Словени - обично је реч о опису или о чистом појму везаном за географску конфигурацију терена. Највише топонима је сачувано у брдским и планинским областима и, супротно од очекивања, не носе имена словенских насеобина, не указују на порекло насељеника или на период њиховог доласка. Исто тако, ни археолошка проучавања до сада нису открила никакве видљивије словенске трагове насељавања, што је навело научнике на закључак да је реч о словенском становништву које се налазило на релативно ниском цивилизацијском ступњу развоја.

⁶ У савременом разговорном језику ова реч упућена женској особи садржи изразиту негативну конотацију, што је сасвим подударно и у српском језику (уп. Козо једна!)

16. Грцизми у српском језику

Након романских, друге по заступљености и значају туђице (или, како се још у лингвистици називају, позајмљенице) у српском језику представљају грцизми који су примљени у време Византијског царства и касније, током турократије. За разлику од романских речи, које у старословенски језик улазе већ од 5. века, ако не и раније, грчке позајмљенице су ипак знатно млађе. Чињеница је да је византински језички утицај на словенске језике Балкана кренуо у 9. и 10. веку да би свој врхунац достигао у 13. и 14. веку. Све ово указује да је појава грцизама у јужнословенским језицима била далеко ранија у односу на прве писане споменике написане на њима. Немачки лингвиста Макс Фазмер је у својој детаљној студији под насловом *Грчке позајмљенице у српскохрватском* (Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen, 1944) назначио како су српски документи већ из 12. века - дакле, на почетку рађања српске књижевности - били увелико пуни грцизама. Наравно, овде је реч о такозваним ученим речима, дакле речима које припадају апстрактној сфери размишљања, потом о терминима, титулама и називима којих изворно није постојало у српском језику и који су, као такви преузети с истим (непромењеним) значењем.

Поред ученог преузимања, било је и других начина на који су грцизми улазили у српски језик. Како показује историја, између Срба и Грка никада није било већих додира, понајпре националних и језичких, што ће рећи да се појава грцизама у српском може углавном приписати индиректним позајмљивањем, односно преузимањем из других језика Балкана - далматског, бугарског, македонског, турског - у којима су се грцизми већ били одомаћили. У начелу, то су такозване „обичне“, свакодневне речи које припадају домену материјалног и културног живота и рада. Са друге стране, позајмљивање је долазило и у оним ретким директним додирима између Срба и Грка - такви су били у време краткотрајног Душановог царства - али такви односи ипак нису могли битије допринети ширењу грцизама у српском. Са треће стране, у време турократије, а посебно од 18. века па надаље, насељавање Грко-Цинцара, који су језички припадали грчкој говорној сфери, у српској средини допринело је да се савремени српски језик знатно обогати новим грчким лексичким слојем - исти овај процес био је захватио и друге балканске народе, али и не само њих. Са четврте стране, један огроман број грцизама у српском ушао је посредством других страних језика, пре свега немачког, француског и енглеског. У питању су интернационалне речи које припадају домену науке и технике и које су, као такве, усвојене.

Целокупан грчки језички утицај на српски (као и на јужнословенске и остале језике на Балкану) подудара се са границама делокруга православне цркве и са раширеношћу хеленске културе. о чему сведочи и низ сачуваних топонима широм јужнословенског говорног подручја, попут:

Вис < Ισσα	Кордун < cordone (итал.) < χορδά
Корчула < Κέρκυρα	Метохија < μετοχή (= метох)
Палагружа < Πελαγούσαι	Пријепоље < περιπόλιον (= „надзорно место“)
Лика < λύκος (= вук; у слободном преводу „место вукова“)	
Мљет < μέλισσα (= пчела; у слободном преводу „пчелињак“)	
Панчево < παν + καίω (у слободном преводу „свегорећи“)	
Хвар < φάρος (= светионик; отуда у српском фар на аутомобилу)	

Највећи број грцизама наилазимо у Србији - више у источним и јужним крајевима, много мање у Војводини - и Црној Гори, а далеко осетније у Босни и Херцеговини. Расправљајући о почетним утицајима грчког на јужнословенске језике, етимолог Иван Поповић назначио је да је у хрватским документима забележен најстарији слој грчких позајмљеница - властитих имена, поред устељеног назива за монаха, и то:

Ιωσήφ > Јосип
καλόγερος > колудар (= калуђер)
Στέφανος > Стјепан, Стипан (Далмација), Шћепан (Црна Гора)

На приморју су у језик Словена продрле и грчке речи које припадају поморској терминологији. Ово је било могуће, будући да је Византија све до 9-10. века имала пресудан утицај на подручју југа Италије и, делимично, Далмације. Такве су речи:

κοράλλιον > корал	κοράβιον > корабља (= брод)
κατάρτιον > катарка	κέφαλος > cefalo (итал.) > ципал (врста рибе)
κρουσάριος > гусар	οκ/χταπόδιον > октопод
σίδερον (= гвожђе) > сидро	ωκεανός > океан
(αι)γιαλός > жало, Игало	πειράτης > пират
σπηλιά > шпиља (= пећина)	σηπία > сипа (врста морског мекушца)
ορίζων > хоризонт	

Велики број грцизама у српском, које припадају материјалној култури, углавном су задржане у непромењеном значењу, попут:

θεμέλιο(ν) > темељ	κεφάλι(ον) (= глава) > кефало
κομμάτι(ον) > комад	κρεβάτι(ον) > кревет

τηγάρι(ον) > тигањ	φανάρι(ον) (= светиљка, лампа) > фењер
σαμάρι(ον) > самар	
θρόνος > трон	μακάρι > макар
κάστανο > кестен	κλεισούρα > клисура
μαϊμού > мајмун	λιβάδι > ливада

Код појединих речи дошло је до делимично извршених фонетских адаптација, али је њихово семантичко значење у оба језика остало непромењено:

δρόμος (= пут) > друм	κυδώνι > дуња
κουνέλι(ον) > кунџ	κουκουβάγια > кукувија (врста сове)
σεύκλο(v) / σέσκουλο > цвекла	φτηνός > јефтин
πράσο > прازی(лук)	φασόλι > пасуљ
τραπεζαρία > трпезарија	κεραμίδι > ћерамида
κόλυβα > кољиво	<u>ρουφηχτό</u> αυγό > <u>ровито</u> јаје

Постоје и речи код којих је дошло до знатне промене њиховог значења у српском језику:

αυλή (= аула, предворје) > авлија (преко турског)	ζεστός (= топао) > жесток
κάνω (= чинити, радити) > канити / наканити се	μέρος (= део) > мера
μυρωδιά (= леп мирис) = мирођија	πηκτικός (= густ, мутан) > пихтије
τραπέζι (= сто) > трпеза	θάλασσα (море) > талас
σωλήνας (= цев) > сулундар	κουτάλα (= кашика) > кутлача

Захваљујући средњовековном књижевном стваралаштву, у српском су се појавили калкови, односно дословно преведене речи са грчког чије је значење такође подударно са значењем у грчком, попут:

χειραγωγός > руководилац	χειρολαβή > рукохват
χειροτόνηση > рукоположење	ηλιοτρόπιο(v) > сунцокрет
γεωγραφία > земљопис	орθογραφία > правопис
βιογραφία > животопис	προφήτης > пророк

Такође, данас велики број одомаћених српских имена и презимена изведених од њих су грчког порекла:

Αθανάσιος (= „бесмртан“) > Атанасије, Атанасијевић
 Αλέξανδρος (= „заштитник народа“) > Александар, Александровић
 Αλέξιος / Αλέξης (< αλέξω = одбити; „онај који одбија / штити“) > Алексије / Алекса, Алексијевић
 Αγγελος (= анђео) > Анђелко, Анђелковић
 Βασίλειος / Βασιλεία (< βασίλειος = „краљевски“) > Василије, Василија, Василијевић
 Γεώργιος (= „земљоделац“) > Ђорђе, Ђорђевић
 Δημήτριος / Δημήτρης (< од имена божанства Деметре /Δήμητρα/) < Димитрије / Дмитар / Митар; Димитријевић, Дмитрић, Митровић
 Ειρήνη (< „мир“, „спокој“) > Ирина / Јерина; Јеринић
 ερεμίτης (= „испосник“) > Јеремија; Јеремић
 Ζώης / Ζωή (= „живот“) > Живко / Живка, Зоја
 Θεόδωρος / Θόδωρος (< Θεός + δώρο = „божји дар“ = „Божидар“) > Тодор / Теодор, Тодоровић
 Κωνσταντίνος / Κώστας / Κωστής (< constans = „постојан“) > Константин, Коста, Константиновић, Костић
 νικητής (= „победник“) > Никита; Никитовић
 Πέτρος (< πέτρα = „стена“, „камен“) > Петар; Петровић
 Σοφία (= „мудрост“) > Софија
 Στέφανος (= „венац“) > Стефан / Стеван; Стефановић, Стевановић
 Φίλιππος (< φίλος + ίππος = „коњољубац“) > Филип / Пилип; Филиповић

Извесна имена су по свом пореклу хебрејска, али су се посредством грчког проширила у српски те се данас тако доживљавају у народу:

Ελιјаху (= „мој бог је Јахве“) > Ηλίας > Илија, Илијевић
 Јоханан (= „од бога велика радост“) > Ιωάννης / Ιωάννα > Јован / Јована, Иван / Ивана
 Сава (= „старац“) > Σαββάς > Сава
 Шимун (= „чуо је бог“) > Σιμών > Симеон, Сениша

Исто тако, поједини грцизми су ушли у српски посредством турског језика; реч је о грцизмима који су раније били прихваћени у турски па су се проширили и у грчки и у српски, при чему су извршене фонетске адаптације речи, попут:

калдрма < kaldırım < καλός δρόμος /“добар друм“/ > καλντερίμι
 ћуприја < köprü < γέφυρα /“мост“/
 ефендија < efendi < αυθεντής /“који влада, господари“/ > αφεντικό
 барут < barut < πυρίτις /“оно што лако гори“/ > μπαρούτι

калем < kalem < κάλαμος /“трска“/ > καλέμι
калуп < kalip < καλόπους /“калуп“/ > καλούπι
подрум < bodrum < υπόδρομος /“оно што је испод друма“, буквално: „потпутник/ >
μπουντρούμι

За српски језик је карактеристичан и један наставак за творбу глагола који је такође грчког порекла -исати. Он се првобитно појавио код грчких позајмљеница - *анатемисати*, *липсати*, *метанисати*, *мирисати*, *малаксати*, *проблемисати*, *полемисати* и слично, да би се потом се проширио и на велики број глагола изведених од турцизама - *балдисати*, *бегенисати*, *бојадисати*, *кафенисати*, *калајисати*, *награјисати*, као и на поједине глаголе преузете из западноевропских језика - *фотографисати*, *контролисати*, *дефинисати*, *интервенисати* и њима сличне.

Други део

1. Византија и њен настанак, оснивање Града⁷

Све до поделе Римског царства на два дела 395. – на Западно и Источно царство – Грчка се чврсто налазила у саставу најмоћније државе старог света. Историјска је чињеница да је оно већ од II века почело да запада у тешке друштвене проблеме који су постепено водили ка његовом и унутрашњем и спољашњем слабљењу. Од самих првих година III века. Римско царство је показивало јасне знаке пропадања које се рефлектовало око неколико криза. Прва и највећа била је криза у вези са царском влашћу, друга је била економска. За њима је следила и целокупна друштвена, обележена кризом свих друштвених институција. На спољнополитичком плану примећивало се да некада моћна римска војска више није могла лако одолети упадима варвара (на пример, Римљани нису успели да спрече продор Гота који су прешли Дунав и опустошили Грчку, посебно Атину, Коринт, Аргос и Спарту током 267-268).

Да би спречио даље расуло у царству, цар Диоклецијан је 284. почео са спровођењем опсежних реформи. Осим читавог низа економских мера у вези са ценама производа те одвајања војне од цивилне власти, целокупну територију царства поделио је на четири велике области, по две на западу и по две на истоку, ради ефикасније одбране. Њима су управљали намесници које је он лично именовао. Уједно, да би лакше управљао целокупним царством, увео је титулу савладара. На ту функцију поставио је свог саборца Максимијана који је директно био одговоран за стање у две западне провинције. Самом себи је доделио титулу августа⁸ и дужности цара на римском Истоку од 286. Максимијан и Диоклецијан су потом изабрали своје заменике, цезаре – Максимилијан Констанција Хлора, а Диоклецијан Галерија – чиме је настало четворовлашће. Када је Диоклецијан усвојио дворски протокол Сасанида, владара Персије, сва централна власт у држави била је у његовим рукама, а што су пратили и одговарајући узвишени епитети уз његово име. Истовремено, почели су и радови на подизању његове источне престонице, Никомедије, смештене у релативној близини Цариграда.

По Диоклецијановој абдикацији и повлачењу у данашњи Сплит 305, четворица намесника су се почела борити за превласт над римским престолом – са једне стране Константин и Ликиније, са друге Максенције и Максимин Даја. Тек након низа година тешких борби и неуспешних преговора, Константин и Ликиније успели су да поразе августа Максенција 312. године у предграђу Рима, код Милвијског моста на Тибру. Као август и једини господар на Западу постигао је договор с августом на Истоку, Ликинијем,

⁷ Под Градом (Πόλη) Грци подразумевају Константинопољ (Κωνσταντινούπολη).

⁸ Латински *augustus* са значењем „преузвишени“, „пресветли“. Почасна титула којом су називани римски цареви од времена Октавијана Августа (почевши од 16. године пре Христа). Указивала је на потпуну и апсолутну моћ и власт римског цара.

у Милану 313. да не постављају цезаре за своје заменике и да обојица заједнички управљају државом ради општег добра. Константин, рођен у Нишу, био је син гувернера Британије, Констанција Хлора, и мајке Јелене, хришћанке, првобитно служавке код Хлора. За њу хришћанско предање вели да је пронашла у Палестини крст на коме је Исус Христос био разапет и да га је донела у Рим. Константин је оца наследио 306. године и трупе су га одмах прогласиле августом. Једно легендарно предање казује да је вече уочи боја са Максенцијем доживео откровење – на небу је угледао крст са натписом IN HOC SIGNO VINCES (*Под овим знаком победићеш*), што је било протумачено божјом милошћу и благонаклоношћу. По другој, он је уснио крст на небу и ујутро наредио да се стави на све заставе. Када је Ликиније победио Максимиана, Константин и Ликиније успоставили су двојну власт која је прекинута 324. – Константин је војно поразио свог савладара код Хадријанопоља (Једрена) и наредио је да се убије.

Назив Византија, као назив државе, релативно је касно ушао у научну и стручну терминологију. Нигде, ни на једној географској карти до 1453. га не можемо пронаћи, већ искључиво Источно римско царство које Грци зову и данас Ромејско царство (Βασιλεία τῶν Ῥωμαίων, Ῥωμαϊκή Αυτοκρατορία). Први који је употребио назив Византија (Byzantia) био је хуманиста и библиотекар у угледној трговачкој породици Фугера, а потом у библиотеци града Аугсбурга, Хијероним Волф (Hieronymus Wolf, 1516-1580), 1557. Овај Немац био је и први Европљанин који је превео на латински неколико значајних рукописа византијских историчара и који је дао предлог да се објави опсежни *Corpus Historiae Byzantinae* у тридесетчетири тома.

Безмало цео век после њега, француски језуита Филип Лабе (Philippe Labbe) основао је у Лувру такозвану *Byzantida*, посебан одељак библиотеке Луја XIV у коме су се на једном месту нашла сва до тада сачувана како рукописна документа из периода Византије тако и штампана, укључујући ту и Волфову збирку текстова. У свом најпознатијем делу, *De Byzantiae historiae scriptoribus*, из 1648. Лабе је дао опсежан предговор којим је ударио научне утемељење потоњој дисциплини, византологији. У њему је образложио и зашто се искључиво определио за термин Византија, а не Ромејско или Источно римско царство – по њему, Византија је далеко шири и свеобухватнији појам, јер се под тим термином обухватају и сви они делови где су изворно живели Грци, али који више нису били физички у саставу Источног римског царства (на пример, Крит, Родос, Понт, Јонска острв аитд). Француски истраживач, Карло де Каж (Carlo de Cange), употребио је 1680. назив Византија као званични назив своје књиге која се бавила историјском прошлшћу Византијског царства и од тада је у научној употреби.

Византијски период у оквирима европске историје текао је од године оснивања Новог Рима, а завршио се нестанком Ромејског царства 1453. са политичке и историјске сцене. Тако је падом Цариграда и нестанком Византије дефинитивно угашено име Рима и традиција римске политичке мисли. Иако је по природи ствари уврежено мишљење да су се само Грци налазили на византијском престолу, требало би рећи да су све до Јустинијана I (прецизније, до 565) римски цареви владали Источним римским царством, а да од цара

Ираклија (610-641) започиње период грчке управе. Чињеница је и то да су се током века и по (од 717. до 867) на челу Византије налазили углавном странци, махом Јермени (Исавријска и Аморијска династија), али то није спречило развијање и јачање Византије као државе. Њен историјски пут обележен је како многобројним династичким сукобима и поделама у које су били увучени сви народи на Балкану, па и шире, до Јерменије и Персије, тако и превирањима, успонима и падовима.

1.2. Оснивање Града

Једна древна грчка легенда приповеда како је неких 1500 година пре одлуке Константина Великог да на Истоку оснује нову престоницу, извесни грчки колонист, по имену Бизас/Визас (стгрч. *Βύζας*, новогрч. *Βύζαντας*), из постојбине Мегаре (*Μέγαρα*) кренуо преко Егејског мора да тражи себи нову домовину. Преко Троје, Дарданела и Мраморнога мора пут га је водио до Босфора где се усидрио ради одмора. Пре него што ће наставити пут, затражио је из Аполоновог пророчишта савет где да тачно подигне нову насеобину. Пристигли одговор био је двосмислен: „Подигни град преко пута слепих“. Ушавши дубље у Босфор, управо на месту које се зове данас Златни рог, Визант је одмах схватио поруку пророчишта – Хелени пре њега су на малоазијског обали подигли место Халкедон (стгрч. *Χαλκηδών*), али су очигледно били „слепи“ када нису видели да је балканска обала далеко повољнија од малоазијске. Зато је баш ту подигао насеље које је касније названо по њему Бизантион (*Βυζάντιον*). То насеље је цар Константин проширио и преименовао у Нови Рим (*Νέα Ρώμη*). Даљим проширивањем града настао је Константинопољ (*Κωνσταντινούπολις*) кога су Словени прозвали Цариград, а Турци Истанбул (*Istanbul*)⁹.

За самог Константина (Caesar Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus, 272-337), одгојеног у побожном хришћанском духу, стари Рим био је град апсолутне декаденције, разврата, неморалног понашања, па је зато одлучио да потражи нову престоницу на Истоку. Троја му се учинила најподеснијом, радови су већ били поодмакли када му се Бог, како каже легенда, појавио једне вечери у сну и наредио да тражи ново место. Константиново трагање за новим местом било је опет мотивисаном пророчанским сном у коме је видео положај древног Византиона. Тако су од 324. почели свеобухватни радови на подизању новог града, Новог Рима (*NOVA ROMA*), у који је донесена најважнија светиња Римског царства, дрвени кип Атене Паладе. Одмах је Константин дао налог да се почне са изградњом цркве Светих апостола где је, поред дванаест грובה,

⁹ Од 1923. ово је званични назив града на турском језику. Етимолошки посматрано, назив потиче од грчке елиптичне синтагме на егејском дијалекту **εις ταν Πόλιν** /чит. *ис тан Полин*/ у значењу „у граду (сам)“, „(идем) за град“. Сходно Закону о турској поштанској служби од 28. марта 1930, ово је и званични интернационални назив града.

постављен и посебан, тринаести, само за њега из његовог убеђења да је био исти по рангу с њима.

Оснивање Града био је ако не важан, а онда свакако један од кључних Константинових политичких потеза. Ову одлуку је донео како би обезбедио апсолутну власт у држави. По свој прилици, чини се да је намеравао да нови центар државе буде изграђен и као центар хришћанства. Тако је ударио темеље Новом Риму, граду који од 11. маја 330. поносно понео његово име – Константинов град, Константинопољ. Од тог тренутка започела је историја Источног римског царства чија је судбина била тесно везана за судбину овога града. Његова одлука да премести престоницу проистекла је из административно-управних потреба ради што лакшњег сучељавања са нагомиланим друштвеним проблемима као и због учесталих упада варвара због којих су западни крајеви државе постали прилично нестабилни и несигурни. Стара престоница није била само магнет за све народе на Западу под римском влашћу, већ је истовремено била обележена и старим начином размишљања и оптерећена старом традицијом. Нова престоница, поред веома повољног географског положаја, који јој је омогућавао и далеко бољу одбрану и економски развој, налазила се у релативно стабилним економским и политичким крајевима који су били насељени углавном просвећеним Грцима као и хришћанима. У исти мах је премештање престонице омогућило и бржи пренос и латинске културе и латинске сфере утицаја на грчку.

2. Византија и њене основне особености

Са данашње тачке гледишта, Византијско царство било је расадник специфичног облика друштвеног, политичког, културног, религијског и уметничког деловања који су, мање-више неизмењени, преживели до наших дана. По западноевропским историчарима, Византија је била прави пример оријенталне аутократије, тоталитарне и монолитне по својој структури, чије су вредности оличавали:

1. **царска традиција** – у оквиру које се строго поштовала царска воља. Византинци су сматрали да је њихов цар био изасланик самога Бога на Земљи, па свако противљење његовој вољи значило је противљење Богу и Његовим жељама;
2. **приврженост хришћанској догми** – Византија је изграђена као добро организована хришћанска екумена која је веровала у краљевство божје и у Исуса Христа на челу тог краљевства. Само хришћанство није допуштало, посебно у вековима док се изграђивало као званична вера, било какво оспоравање и слободно мишљење друкчије од оног прокламованог. Због тога је учење црквених отаца сматрано јединим релевантним;
3. **употреба грчког језика** – за разлику од западњака, Византинци су изражавали своје велико дивљење према класичном грчком језику. Не треба заборавити да су александријски граматичари и њихови следбеници оставили дубоког трага у оквиру грчког образовања. Ти рефлексии су пронашли погодно тле и у Византији – учени људи користили су узвишени грчки језик и стил у прози и поезији чиме су подражавали грчке античке узоре, док су се учени људи на Западу у том периоду угледали како на латински језик тако и на латинске књижевне узоре.

И мада су пагани и паганство строго кажњавани, у Византији је прихваћено све добро и корисно из класичног хеленизма уз одбацивање непримерених садржаја и форми хришћанству. Исто тако, постојала је и снажна свест о божјем изабраном народу који треба да буде подаље од свих грехова. Једино тако је ново царство могло да се шири, јача и да се бори против свих врста јереси и варвара. Оваква хришћанска свест је умногоме преживела до данас на Балкану.

Историчари, а посебно византолози, уочили су још три битне одлике византијске државе:

А) вера у савршенство које је кроз Бога већ остварено – док су на Западу хуманизам и ренесанса као и потоње реформација и контрареформација доносиле постепено новине, у Византији се сваки покушај промене сматрао богохулним и погубним по државу и народ.

Другим речима, ондашње постојеће стање ствари сматрало се савршеним па је сваки облик промене значио директно мешање у поредак који је Бог поставио и одредио;

Б) вера у божанску премоћ Новог Рима – сваки Византинац се безмало рађао с урођеном свешћу о супериорности у односу на све друге народе. Та надређеност дугује се античком погледу на свет старих Хелена који су себе сматрали центром света, најважнијим и неприкосновеним у односу на варваре који су их окруживали;

В) прихватање хеленске културе – када су Грци у раном периоду Византије постали свесни себе, свога језика и места у односу на Латине и на латински језик, а посебно када су увидели сву надмоћ грчког језика у односу на латински (овде мислимо на дугу историју писане грађе), окренули су се дефинитивно својим коренима. Међутим, само је привилегована елита сматрала да има пуну контролу над грчким језиком и обавезу да се стара о њему. Она је веровала да је то најбољи језик којег је човечанство икада изнедрило. Преко грчког језика отворена су била врата и самој хеленској култури.

Ова три елемента (религијски, политички, културни) преживели су до данас и постали су најјачим и најснажнијим делом византијског наслеђа Источне Европе. То значи да су се далеко више преко Руског, а нешто мање путем Турског царства, византијска уметност и свест рефлектовале на изузетно широка подручја света, што је до тада било сасвим невиђено и непознато. Ови утицаји превазишли су вишеструко утицаје како Римске империје тако и Арапа.

Када је реч о вери, безмало сви православци оптужују Грке да имају тежњу за, условно речено, „монополизацију“ вере. Не само да је Грк увек васељенски патријарх, Грк се увек налази на челу свих других блискоисточних патријаршија као и светогорског Синода. Вековима су се Грци сматрали неприкосновеним у ширењу хришћанства и јединим носиоцима изворног православља. Њихово деловање на Балкану за време Византије и након њеног нестанка оставило је дубоког трага код балканских народа у погледу искључивости, одбијања да се богослужење врши на другим језицима те да се прихвате и друкчији облици испољавања православља. Грчки монаси на Светој Гори својом активношћу показују нешто сасвим супротно – братство сваког манастира своје основне ставове и философске идеје покушавају да прикажу бољим у односу на идеје братстава других манастира. Каткада су ти ставови веома радикални, сасвим конзервативни, искључиви и подразумевају у неким сегментима потпуно одбацивање свих оних вредности што чине наш савремени свет. Ова ривалска борба мишљења, која јасно имплицира развијено учење и философско-морални став сваког појединог братства, представља једну од основних суштина опстанка светогорских манастира.

Грчки просветитељи су Византију посматрали мање-више као статичну државу, што је, у неку руку, и била истина – до XII века се византијско друштво изградило као устаљено и конзервативно у сваком погледу. Пошто се тако затворила, Византија се

бранила од неумитног историјског тока и суседних народа који су угрожавали њену целовитост. Али ова устаљеност је била чист привид – за време владавине Палеолога дати су крупни доприноси западној ренесанси. Период дугих и исцрпљујућих ратова током IV-XI века са Персијом, Арапима, Словенима и другим народима Европе није довео Византију у летаргију. Опокољена, морала је пронаћи нове излазе преживљавања. Упркос доминантном конзервативизму, уочавали су се и знаци наглог напретка. Током иконоклазма, најранијег облика европске реформације, дошло је до прогресивног интересовања за римско право, до оживљавања интереса за антику, до снажног развоја занатства, трговине, касније и првих облика индустријске производње под државном управом. Процват уметности за време Комнина, и касније Палеолога, означио је својеврсни увод у западну ренесансу. У исто време, Византија је поседовала чудо технике, такозвану „грчку ватру“, пронађену у VII века, кога су се плашили сви ондашњи народи. Запаљива смеша кучине, шалитре, катрана, нафте, сумпора и још неких додатака који су чувани као најстрожа државна тајна била је најубојитије и најопасније оружје у целокупној историји средњег века, равно данашњој атомској бомби.

Грчки историчари данас истичу како је Византија вековима била бастион Европе и како ју је бранила од продора нове вере, ислама – док је Византија била заузета овим борбама, Западна Европа је уживала у релативном миру и лагано се развијала. Све до крсташких похода Византија је била емотивно ближа Западу него исламском Оријенту. Зато саврмени Грк себе види као директним наследником византијске културе, никако као заосталим Источњаком, и са поносом истиче посебну улогу Византије у спајању Истока са Западом. Али Грк види и своје корене у античким Грцима који су му оставили језик, писмо и огромни део фолклорног наслеђа. Саврмени Грк везан је за своју прошлост само преко културног наслеђа и традиција, никако преко континуитета у крвним везама. Из тог разлога се вели да се савремена грчка култура ослања на два постулата, на:

- I) **хеленско и хеленистичко наслеђе** – које је било у жижи свих интересовања и опсежних проучавања (током европског и грчког) просветитељства, романтизма те рађања савремене грчке нације за време ослобођења од Турака и након стицања независности;
- II) **византијску хришћанску традицију** – која је опстала захваљујући раду како Васељенске патријаршије тако и свих других блискоисточних под грчком управом.

Иако је православље било битан део грчке националне борбе за ослобођење, оно је имало само локални значај, у смислу дубљег прожимања и повезивања свих Грка (и у матици и у дијаспори) у јединствену нацију. На ширем (европском) плану оно није имало никаквог значаја, јер је Западна Европа (била) претежно римокатоличка и протестантска. Отуда су хеленизам и хеленско наслеђе однели главну превагу у Европи и на њима су

Грци инсистирали – то је било управо оно што је културна Европа могла да разуме и да прихвати. У оквиру тог инсистирања се код Грка у првој половини XIX века појавила тежња да се сасвим оспори улога и значај Византије у формирању савремених Грка. Тиме се у грчком друштву слепо следио само општи европски образац сагледавања Хелена и романтичарски филхеленизам највећих уметничких умова Европе. Зато се потенцирало да је античка Грчка била колевка европске цивилизације чији су доприноси били несамерљиви. То је само једним делом тачно. Онога тренутка када се Источно римско царство дефинитивно довојило и кренуло властитим током напретка и развоја, Западна Европа и Византија постале су две оделите целине. У свакој од њих је различито античко наслеђе одиграло пресудну улогу – на Западу римско, на Истоку грчко. Али ниједно више није могло бити хомогено због постепеног доласка нових народа и интензивног мешања различитих култура.

3. Прве словенске насеобине на тлу Византије

О насељавању Словена као и о њиховом потоњем ширењу по територији Византијског царства међу првим научницима писао је аустријски историчар Фалмерајер (Jakob Philipp Fallmerayer, 1790–1861) у свом делу *Историја Морејског полуострва*¹⁰ (Geschichte der Halbinsel Morea 1-2, 1830-1836) где је указао на вишевековно присуство Словена на овом веома важном географском подручју Грчке¹¹. Тако је Фалмерајер записао да „су већ око 1000. године Словени запосели целокупну залеђину Мореје ... те да је зато она код савременика била позната као `земља Словена` (= Славија)“ (Fallmerayer, 1836: 30). Јернеј Копитар је, додуше узгредно, такође писао о словенском насељавању овог дела Грчке у *Бечком годишњаку за књижевност* (Wiener Jahrbüchern der Literatur, Bd. 51, 1830, 111—120), указујући на постојање словенских насеља око некадашњег главног места полуострва у време Морејске деспотовине, Мистре.

Јужни Словени стигли су на Балкан са јаком родовско-племенском организацијом коју су рановизантијски хроничари, Прокопије и Псеудо-Маврикије (VI-VII век), описали. Први који је дао детаљан опис изгледа једног словенског насеља и његовог размештаја био је Псеудо-Маврикије. Он каже да су Словени живели у нечему што личи на спој земуница и колибе које су изнад тла имале у просеку висину од једног метра. Иако у свом запису нигде не наводи како се зову та „кућа“ ни на грчком ни на словенском језику, забележио је да се састоји од једне једине просторије без прозора и да је била укопана у земљу. Зидове, споља и изнутра облепљени блатом, чинили су тесани балвани са причвршћеним кровом. Унутра није било никаквог намештаја, сем клупа дуж зидова на којима су сви укућани спавали и централног огњишта. Оваква обитавалишта су чинила већа насеља смештена крај река, мочвара, речних увала. По Маврикију, Словени су се клонили равнице и отвореног простора где нису могли пружити отпор непријатељу у случају напада. У спису *Чуда светог великомученика Димитрија* (Θαύματα του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου του Μυροβλήτου) из VII века, као први документ који званично наводи постојање Словена на Балканском полуострву, стоји, међутим, да су Словени живели у казама (κάσα у значењу „дрвена кућа“) или у шаторима (σκηνή).

Долазак Словена на Балкан била је последица наглог ширења Гота, Визигота, Острогота и Хуна. По Атилиној смрти 453. године нестало је и обједињавајуће силе свих варварских племена, међу њима и Словена који су се до средине VI века постепено проширили до данашње Румуније, насељавајући области северно од Дунава. Ова река је била све до 582. постојана византијска граница. Те године Авари су уништили важан административни, културни, војни и политички центар, Сирмијум, чиме је била уклоњена

¹⁰ Мореја је некадашњи турски назив Пелопонеза.

¹¹ Територија ослобођене Грчке након устанка 1821-1829. године обухватала је целокупан Пелопонез и оближња острва Саронског архипелага као и тек незнатан део континенталног дела, пре свега Атику.

и последња препрека за словенско ширење на југ Балкана. *Чуда светог Димитрија* наводе прву аварско-словенску опсаду Солуна 586-587. године - под командом Вајана, већину војске чинили су Словени. Из преписке папе Гргура I у периоду 590-604, дознајемо да су тада разни варвари, а посебно Авари и Словени, нагннули у Илирију, чиме су многи епископи били приморани да напусте своја седишта – тако се епископи јањински и епископи склањају на Крф, а епископ љешки одлази у Италију.

Између 604-610. приближно 5.000 одабраних Словена поново се запутило на Солун и, при нападу, „дизали су страшну дреку“ на коју су Солуњани већ били навикли. Овај историјски податак из *Чуда* указује на чињеницу да се се Словени између две опсаде већ били увелике населили на подручју близу Солуна одакле су извршили нападе на град, но овога пута без Авара.

Упоредна филолошка и археолошка проучавања извора наводе на закључке да су словенске насеобине на тлу Византије постојале од 602. што се поклапа и са *Историјом цара Маврикија* (владао 582-602) у којој стоји како је цар успевао да осигура државну границу снажном војном силом и многим походима против упорних освајача. Али након његовог насилног уклањања са престола, ова граница је нагло попустила, јер је војска одбила послушност новом цару. Из тог разлога је свргнут и војска је прогласила способног Нићифора Фоку (Φώκας, владао 602-610), подофицира варварског порекла, својим командантом и царем. Уместо да обезбеди заштиту северних граница, цар Фока је наредио да се пребаци велика војска у Малу Азију како би се разрачунао са Јеврејима и монофизитима. Слабо брањене и штићене, северне границе Византије нису биле препрека Словенима за напредовање ка југу. Прве словенске насеобине већ су биле подигнуте током 604-610. у Западној Македонији, Тесалији и Епиру, одакле су се Словени кретали даље, према Пелопонезу, континенталном делу данашње Грчке и егејским острвима. Ови продори интензивно су трајали приближно две деценије. У хроници о градњи манастира Монемвасије вели се да је 587-588. Пелопонез врвео од Словена, што није сасвим тачно. Лингвистичка истраживања терена показала су да су Словени успели да населе тек мали део Пелопонеза – постоји незнатни број словенских топонима. У континенталном делу Грчке Словени нису били популационо бројни, па су се релативно брзо и лако утопили у локално грчко становништво. Последњи пут да су Словени учествовали у опсади неког града било је 626. године – они су тада, заједно с Аварима, Бугарима, Гепидима и Персијанцима, опседали Цариград. Након што су словенски бродови збрисани у окршају са византијском флотом, настало је масовно повлачење и бежање.

У *Чудима* стоје записана имена пет словенских племена која су вршила нападе на Солун. Из Македоније су дошли Велезезити и Драгувити, из Тесалије Велзити, из Епира Вајунити и Сагудати. Нажалост, и данас се не зна ништа више о овим племенима. У *Чудима* такође стоји да су Драгувити били најбројнији. Са друге стране, на Пелопонезу су се све до XIII века одржала два словенска племена – Мелинзи и Језерити – који су се храбро борили против Франака. Свако племе имало је своју аутономију и свог краља –

остало је забележено да су од свих племена једино Драгувити имали неколико краљева који су се често налазили у међусобној завади.

Из онога што пише у Маврикијевом *Стратегикону* може се закључити да су сви насељени Словени на територији Византије живели на веома ниском степену друштвеног развоја. Бавили су се земљорадњом, али и пљачкањем и пустошењем византијских насеља. Византијски извори из VII века наводе их и као сточаре (κτηνοτρόφοι) који немају својих градова. И даље су били многобошци и чували су свој традиционални начин живота. Оно што је за научника веома интересантно јесте то да до данас нису пронађени неки опипљиви археолошки докази о словенској материјалној култури на тлу Грчке. Изузетак у том погледу може бити проналазак петнаест урни с пепелом мртвих близу Олимпије на Пелопонезу као и неколико ископаних посуда у месту Аргос (мада поједини научници сумњају да су словенске).

Византија је одувек била вишенационална држава, па појава Словена није била нека нарочита особеност у том смислу. Како су се већ налазили на њеном тлу, а да би византијска власт колико-толико обезбедила сигурност својих граница у северним крајевима, било је неопходно да се ангажује војска како би се Словени приволели да признају врховну власт цара. Први такав посведочен поход спровео је цар Константије II 658. када „је много Склавена покорио и потчинио себи“. Слично су поступили и цареви Константин V 678. и Јустинијан II 688-689. против Бугара и Словена које је раселио у Малу Азију. Тако је смањен словенски елемент на тлу Византије и омогућило се њихово брже асимиловање у грчку културу и цивилизацију. Главни носилац ове социјализације било је, свакако, хришћанство, али и друге друштвене активности, попут масовнијег укључења Словена у византијску војну организацију и у трговину. Тиме су симбиоза словенског живља и њихово постепено хеленизовање узимали све већег маха.

Цар Константин VIII затражио је од Словена да редовно плаћају порез у новцу што је изазвало подизање свеопштег устанка. На челу је био Петар Дељан који је у Београду 1040. проглашен за цара. Његова власт се нагло проширила све до Македоније, али су Грци уз тешку муку успели да сломе устанак и да Дељана ухвате. Зетски кнез Стефан Војислав био је први који је подигао устанак против византијске власти неку годину раније (1035), а у време Дељанове побуне и свеопштег словенског незадовољства 1040. освојио је власт све до Драча и околине. Но, одлучујућа битка догодила се 1042. када је византијска војска, потпомогнута војском вазала Рашке, Босне и Захумља, доживела страховит пораз у зетским кланцима. Немајући даље куд, Византија је била принуђена да Зети призна независност. Тако је на заузетим просторима Византијског царства оформљена прва самостална словенска држава.

4. Византија и настанак првих јужнословенских држава

Словени су дошли на Балкан са већ развијеном друштвеном организацијом и чврстим Пантеоном. Цар Константин Порфирогенит у спису *О народима* вели да Срби, Хрвати, Дукљани и Неретљани нису имали владајући слој оличен у архонтима, него да су имали само „старце жупане“ (ζωυμπάνοι γέροντας). Нешто слично писао је и поп Дукљанин у своме *Летопису*. Ово значи да је владајући слој, са територијалном организацијом племена, нестао, а да је избио у први план владалачки род. У различито време овај род је добијао превласт над другима – тако су, по Порфирогениту, Срби од 680. имали владаре из исте породице, а Хрвати од 821. Византија је подржавала архонте или претенденте из истог рода, будући да наслеђивање није ишло само с оца на сина. Цар Василије I Македонац (Βασίλειος Α΄ ο Μακεδών, 811 – 886) постављао је оне архонте које су Срби, Хрвати, Конављани, Дукљани и Захумљани хтели и изабрали као и од рода ког су желели и/или волели. Како је хришћанство Словенима долазило из центара подаље од њихових територија, почетно према њему нису били благонаклони. У VII векз је Црква, без великог успеха, покушавала да покристи Словене, али јача христијанизација се запажа тек онда када су словенски владајући слој и владалачки род постали оснажени. Код Хрвата први хришћански натписи се јављају на почетку IX века, након обнове сплитске надбискупије. Код Срба је покрштавање ишло знатно спорије, а што се најбоље види у дугом задржавању изворних словенских имена архоната, попут: Часлав, Вишеслав, Радослав, Властимир, Владимир, Мутимир, Просигој; прво забележено хришћанско име неког српског архонта било је Стефан (око 840. године). Друга половина IX века је период када је христијанизација узрапредовала заједно са јачањем српског племства.

Владалачки род и Црква су се међусобно помагали, па је највећи пропагатор хришћанства управо био управо владалачки род. У доба почетног формирања српске, бугарске и хрватске државе утицај Византије био је прилично маргиналан, али, посебно након оснажења моћи Византијског царства под Василијем Бугароубицом (Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος 958-1025) на Балкану, као и вештом политиком и дипломатијом, владајући слој из словенских држава бивао је постепено укључен у византијску међународну политику. Сви словенски владари желели су византијско признање ради укључивања у ондашње (политичке, трговачке, војне...) токове који су омогућавали просперитет њиховим државама. Ово је значило и да је Византија могла да се меша у унутрашње ствари својих суседа те да директно утиче на политичке прилике у јужнословенским државама. Тако је византијска влада помогла 891. Петра Гојниковића да дође на власт, цар Роман Лакапин (Ρωμανός Α΄ ο Λακαπηνός, око 870-948) помогао је Захарију Првослављевића да дође на српски трон уместо Павла Бранковића, а 927. је Часлав, уз велику византијску помоћ и одобрење, преузео власт у Србији.

Византија је постепено укључивала јужнословенске владаре у хијерархију држава на чијем челу се налазила Византија и њен цар. Ова хијерархија је остваривана преко

неприкосновеног првог (верског и политичког) места и улоге које су они имали. Византија је у тренутку стварања првих јужнословенских држава имала иза себе дугу историју и традицију у јачању и развијању хришћанства, са једне стране, и у виду непрекинутог државног континуитета, са друге. Византици су временом изградили посебну слику о властитој држави и о себи самима – овоземаљска слика је одраз божје воље и жеље, а како постоји само једно царство небеско, онда је могуће да постоји само једно царство овоземаљско. Константин Велики је од Бога добио провиђење да створи једно такво царство. Уједно, он је и наследник римских царева и од Бога изабрани владар који се определио за праву веру (ортодоксију, орθοδοξία). На челу земаљског царства, с основицом на римском праву, римској организацији друштва, хеленској културној традицији и јединству у хришћанској вери, налазио се византијски цар, Христов овоземаљски намесник. Отуда је цар имао у својим рукама огромну моћ, низ права и функција, бивао називан разним почасним именима, али је имао и огромну одговорност – универзалну мисију на Земљи – да шири и чува ортодоксију, да одржава правду и мир у свету. Из тог разлога су византијски цар и његова држава највиши у хијерархији – на челу свих овоземаљских владара византијски цар је поседовао почасно место, док су сви остали били неједнако третирани.

Јужнословенски владари су се у византијској хијерархији посматрали само као архонти, што је била звучнија титула од старе титуле племенског старешине, великог жупана. У својству архонта, јужнословенски владар се представљао пред својим поданицима и представницима владајућег слоја као далеко независнији, а византијски цар је то својим потписом и печатом потврђивао. Сâм цар, међутим, слао је појединим архонтима вишег ранга, попут руским, печенешким и угарским, писмени акт зван *грамата* (γράμμα), повељу или владарско писмо, а архонтима нижег ранга, као српским и бугарским, писмену заповест звану *келевс* (κέλευσις). Прву посланицу потписивао је као *краљ Грка* (βασιλεύς Ρωμαίων), другу као *христољубиви господар* (φίλοχριστος δεσπότης). Разлика између архоната је постизана на основу независног или вазалног положаја као и традиције и историјске прошлости дела територије на којој су се налазили нови народи – они народи који су од најранијих дана признавали беспоговорно византијску власт имали су бољи положај који је био још већи, уколико је новонастала држава била на територији одвајкада у саставу римско-грчког царства.

Начелно говорећи, јужнословенске државе и њихови владари су брзо прихваћени у византијски комонвелт, што им је омогућило продор у културни и цивилизацијски свет као и развој политичке и верске свести. Међутим, византијски цар се понашао према свим архонтима као да им је чинио какву услугу или милост. Када је Часлав ступио на српски престо, царска милост била је посебно подвучена – цар Роман Лакапин је све учинио да Часлав, богато дариван, насељује и уређује своју земљу, а земљу је уједино само и једино уз несебичну сарадњу и помоћ цара. Зато је Часлав, захвалан цару и његовом труду, непрекидно морао истицати цареву благонаклоност, милост, љубазност и предусретљивост. Овакво понашање цара Лакапина проузроковало је да се у очима

Чаславових поданика и племића искристалише јасна слика како је Часлав исто тако моћан као и византијски владар, да су њих двојица блиски сарадници и да се мора поштовати жеља и воља новог господара. Тако је додатно учвршћен положај и власт владалачког рода који је добијао, за своје заслуге, одређене византијске титуле. Као знак захвалности, владалачки род се окренуо дубље ка хришћанству и узимао хришћанска имена.

По угледу на византијску стварност двора, владар је уклањао браћу и сестре из свог непосредног окружења са власти (попут Мутимира који је то урадио за време своје владавине током 860-870) или их је оштро кажњавао као опасне узурпаторе престола (тако се српски архонт Петар Гојниковић осветио рођеном брату Брану, наредивши да се ослепи). Архонт је, поред мира, склапао и брак, кумство и посебне односе с архонтом друге земље (такви су били односи између Србије и Бугарске) управо по угледу на византијске форме. Бројни јужнословенски архонти боравили су или дуже време живели у Цариграду на двору (најпознатији су били хрватски Здеслав, српски Захарија, бугарски Симеон), што је допринело даљем јачању хеленизације и христијанизације држава у формирању.

5. Везе Немањића и српских деспота са византијским двором и Византинцима

На самом почетку постојања српске државе, као независне и признате, било је јасно да би ваљало што пре обезбедити подршку моћне Византије и задобити је као пријатеља и савезника. Један од најлакших начина за остварење овог циља био је да се обезбеде родбинске везе владајућих Немањића са угледним племићким и владајућим породицама из Цариграда. Ове везе обележиле су све време постојања Немањићке лозе у Србији, а настављене су и након њиховог нестанка с историјске сцене.

Први који је био венчан једном византијском принцем био је Немањин средњи син и наследник, Стефан. Био је ожењен византијском принцезом Јевдокијом, трећом кћерком византијског цара Алексија III Анђела (Αλέξιος Γ΄ Ἀγγελος, владао 1195-1203). Поставши му зетом, цар Алексије је Стефану доделио титулу севастократора (σεβαστοκράτωρ), трећу по значају и функцији у царству, одмах иза деспотске. Венчање је обављено одмах по бици на Морави 1191, а договорено је за време мировних преговора. Из овог брака рођени су принцеза Комненија, коју је отац удао за албанског архонта Димитрија, и принц Радослав ког је отац 1216. желео да венча Теодором, кћерком епирског деспота Михаила Анђела (Μιχαήλ Ἀγγελος)¹². Будући да је у међувремену Комненија остала удовица, Стефан Првовенчани ју је удао за византијског севаста Григорија (Гргура) Комона, а он сâм раскинуо је брак с Јевдокијом и оженио се Аном, унуком млетачког дужда Енрика Дандола (Enriko Dandolo, око 1107-1205). Нешто касније је и принц Радослав ступио у брак са кћерком епирског цара Теодора Анђела, Аном Комнин.

Освојивши Скопље 1282, краљ Милутин је све до 1299. ратовао са царем Михаилом VIII Палеологом (Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, 1223-1282), касније са његовим наследником, Андроником II (Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, 1259-1332). Када су грчке војсковође, Торникије и Котаниц, прешле на српску страну, византијске трупе претрпеле су страховит пораз, па је зато војсковођа Михаило Главас саветовао цара Андроника да што пре склопи мир са Србима, ојачан женидбом. Због тога је понудио краљу Милутину руку своје сестре Евдокије, удовице трапезунтског цара Јована. Иако је краљ Милутин већ био у браку са бугарском принцезом Аном Тертер (то му је био трећи брак; његов други брак са кћерком господара Тесалије, чије име није остало забележено, кратко је трајао), пристао је на понуду. Међутим, Евдокија је глатко одбила да пристане да се уда за неког ко није био Грк. Потрага за новом младом се наставила и потрајала је, а краљ Милутин бивао је све нестрпљивији. Редовно је слао поруке цару да ће поново покренути војску на Византију уколико своје обећање не испуни. Да би сачувао крхко примирје, цар је у потпуном незнању понудио руку своје 5-годишње (по неким изворима и 7-годишње) кћери Симониде (Σιμωνίς, 1294-после 1245), рачунајући да Милутин неће пристати на овај

¹² Пошто су били седмо колено, црквене су се власти оштро супротставиле овом браку.

предлог. Српски краљ је са радошћу и одушевљењем пристао на предложену брачну понуду. Историчар Пахимер забележио је да је на последњем вечерњем састанку цара са васељенским патријархом, црквеним великодостојницима и угледним људима из Цариграда у Светој Софији, цар изрекао да је био приморан „због претњи оружјем“ да преда своју малолетну кћер једном „краљу-варварину, лишеног сваког осећаја људскости“.

Царев изасланик, логотета Теодор Метохит (Θεόδωρος Μετοχίτης 1270-1332), боравио је у Србији у то време водећи преговоре о разграничењу. Додатна му је дужност била и да утаначи све припреме око организовања предстојећег венчања те да уговори обавезе. Прихвативши брак са Симонидом, краљ Милутин се обавезао да ће предати Византинцима своју жену Ану на чување, затим све заробљенике као и војсковође Торникија и Котаница. Исто тако, обавезао се и да ће омогућити Симониди да буде одгајана у грчком духу на српском двору и да јој неће прилазити док не наврши 12. годину живота. Захваљујући инсистирањима Андроникове друге жене, Ирине, српски краљ добио је све царске почести и одличја¹³. Када је краљ Милутин умро 1321, Симонида, испред чијег имена у византијским рукописима стоји епитет *κράλαινα* (чит. *кралена*), вратила се у Цариград на двор. После његове канонизације за свеца, послала је скупоцено кандило Српској цркви на дар. Познато је да се нешто касније замонашила, а последњи историјски навод о њој потиче из 1336. године. У њему стоји да је била присутна на збору државних и црквених великаша који је судио завереницима који су устали против владе и власти за време турског похода на Смирну и прикључили се непријатељу.

Према неким историјским изворима, из Милутиновог првог брака са принцем Јеленом Дуком, кћерке управитеља Тесалије Јована Дуке¹⁴, рођен је син Стефан Дечански који је ступио у други брак са 12-годишњом Маријом Палеолог¹⁵. Њен отац је желео да створи једну независну државу између Србије и Византије са престоницом у Солуну па је овај брак своје кћерке искористио као степеник да се том плану приближи. Успео је да наговори српског краља на напад усмерен против Византије. Уплашен једном таквом акцијом, цар Андроник је Јовану Дуки понудио титулу ћесара ако се врати, али је овај убрзо умро. Марија је остала на српском двору као краљица, „стидећи се Ромеја због

¹³ Ваљало би напоменути да је царица Ирина већ тада живела одвојено и да није желела да се разведе, пошто би се тако морала одрећи свих привилегија. У Милутину је видела потенцијалног савезника за „њену ствар“. Другим речима, водила је отворени рат против мужа који рођену децу није постављао на кључне положаје у држави. Зато је писала Милутину писма где је оптуживала мужа, износила разне пикантерије и сплетке са двора, а слала му је и скупоцене поклоне све са намером да српског краља приволи на своју страну. Није познато да ли је Милутин прозreo њене намере, али је чињеница да је, располажући одређеним подацима које је изнео цару, успео да добије велике привилегије. Ирина је имала једину намеру – да својој деци, ако већ не може обезбедити царски престо у Цариграду, обезбеди српски престо. Ово је постало видљиво онда када се утврдило да Симонида не може имати децу. Ирина је тада убедила Милутина да за свог законитог наследника одреди Симонидиног брата Димитрија. Међутим, након краћег боравка у Србији, вратио се у Цариград, јер му се земља није допала. Слично је било и са Симонидиним другим братом, Теодором, који се вратио у Ломбардију као законити кнез.

¹⁴ Постоји мишљење да је Милутинова прва жена, Јелена, потицала из угледне српске властелске породице.

¹⁵ Њен отац, Јован, био је синовац цара Андроника II и намесник Солуна.

мужевљевог понашања“. Из њиховог брака рођен је син Синиша, познатији у грчким документима као Симеон, Душанов полубрат, потоњи владар Тесалије и Епира до 1369¹⁶.

Осим српске властеоске породице Дејановића, и Бранковићи су имали тесне родбинске везе са Грцима. Тако је деспот Ђурађ Бранковић ступио у други брак 1414. највероватније са 14-годишњом¹⁷ Ирином (у нас познатијом као „проклетом“ Јерином) Кантакузин, кћерком Димитрија Кантакузина, деспота Мореје. Свога сина наследника, Лазара, оженио је 1446. 15-годишњом Јеленом Палеолог, кћерком морејског деспота Томе Палеолога. Са њоме је имао само женске потомке. Након свргавања са трона слепог Стефана Бранковића, најмлађег сина Ђурђа Бранковића, босански краљ Стефан Томашевић Котроманић оженио се кћерком деспота Лазаревића, Јеленом, чиме је српски престо за кратко време прешао у нову породицу (до 1463, када је погубљен након турског освајања Јајца).

¹⁶ Симеонов син, Јован Урош, није се показао успешним у политици и вођењу државе па се замонашио као Јоасаф. Био је веома учен и образован човек. Провео је низ година на Светој Гори и на Метеорима као библиотекар. На Метеорима је и умро 1423. Његовом смрћу заувек је нестала грчка (мушка) Немањићка лоза.

¹⁷ Или нешто старијом.

6. Византинизација српске државе

Појам византинизација односи се на континуирани процес којим је српска средњовековна држава постепено добијала или стицала неке од византијских одлика и на спољашњем и на унутрашњем плану. Њен главни носилац било је православље преко кога се византинизација рефлектовала на сва друштвена, политичка и културна деловања. Православно хришћанство, као државна религија, увело је у српску државу основне традиције византијске цивилизације које су, међутим, доживеле извесне измене и прилагођавања у складу са потребама српске државе и цркве. Неке су преузете као готови модели, попут оних који се тичу црквене организације или извођења богослужења. Са друге стране, институција лика владара у Византији била је сасвим другачија од лика владара у јужнословенским земљама. Византијски цар представљао је одраз божанске монархије на земљи, био је обасут бројним почасним епитетима и, будући уздигнут изнад свих, није никада био изабрани представник грчког народа. Словенски владари, као војне вође, били су и уздигнути од осталог народа и представници властитих народа којима је благослов цркве пружао ауторитет у оквиру духовног, политичког и културног јединства. Заједничко и за византијског и за словенског владара је било посмртно слављење умрлих или убиједних владара, обично жртава политичких убистава, чија се смрт сматрала добровољним жртвовањем по угледу на Христа.

Након склапања брака са Јевдокијом Анђел, Стефан Првовенчани (владао 1196-1228) доделио је себи титулу САМОДРЖАЦ која није ништа друго до калкирани превод грчког назива αυτοκράτωρ („цар“). Његов син, Стефан Радослав (1192-после 1235), такође ожењен византијском принцезом Аном Дука, увео је византијски дворски протокол на српском двору, обавезавши све на његову дословну примену. Уједно, свом презимену додао је и презиме Дука (Δούκα), према прадеди, које је стављао на све повеље писане грчким језиком као и на новац који је ковао. Ово испрва није сметало српском племству, будући да је оно правдало постојање војног савеза између Срба и Грка¹⁸. Колико је краљ Радослав био под грчким утицајем сведочи и податак да је од Охридске архиепископије затражио одговоре на нека црквена питања, избегнувши тако стрица Саву који је, револтиран његовим понашањем, кренуо на други мисионарски пут у Свету земљу 1234. године ради јачања позиције Српске православне цркве.

Српски владари су настојали да не заостају за византијским – дворска етикеција, протокол као и инсигније¹⁹ биле су у потпуности идентичне. Када је реч о правном уређењу српске државе, српски закони су се ослањали на византијско право које је омогућавало владарима да задрже своју позицију, да ојачају власт, да централизују

¹⁸ Ствари су се погоршале по Радослава када је његов таст, солунски цар Теодор, изгубио битку против Бугара 1230. и када је српско племство 1233-1234. подигло буну против његове владавине. Тада је морао да потражи азил заједно са супругом у Дубровнику.

¹⁹ Владарске ознаке.

државну управу и да директно буду укључени у решавање свих црквених питања. Правне норме су селективно прихватане и прилагођаване су локалним условима. Међутим, Законик цара Душана из 1349. (проширен 1354) ослањао се на српско обичајно право и уважавао је поједине одредбе византијског права. Ово је било урађено са разлогом, јер је грчко становништво у Душановој држави било бројније од српског. Из византијског права преузети су следећи сегменти:

- а) организовање судског процеса,
- б) заштита сиромашних и прогењених,
- в) краљ води државу,
- г) краљ је у обавези да поштује законе које је донео,
- д) држава је изнад сваког појединца и свих друштвених класа.

Административна подела српске државе била је по угледу на византијски систем **пронија**, тј. условних земљопоседа. Сваким градским насељем и околином управљао је **кефалија** (главар), краљев изасланик који је имао његово овлашћење да контролише додељено му подручје. Краљ је директно зависио од **логотете** (λογοθέτης), односно старешине дворске канцеларије, који је био задужен за кореспонденцију и за организовање свакодневних активности. Једна од најважнијих функција у држави краљева Милутина и Душана била је она **протовестијара** (πρωτοβεστιάριος) пандан данашњој функцији министра финансија.

Додела византијских почасних титула српским владарима почела је већ устоличењем Стефана Немање (око 1113-1199) за великог жупана 1172. када му је византијски цар Манојло Први Комнин (Μανουήλ Α΄ ο Κομνηνός, владао 1143-1180) доделио титулу **севастократора** (σεβαστοκράτωρ, „узвишени“ или „племенити владар“). По формирању Душанове државе, титулу севастократора, која није указивала на власт, понели су чланови ближе родбине Немањића (на пример, Дејан, муж Душанове сестре Јевдокије, од кога је настала српска властелинска породица Дејановића). Титулу **деспота** (δеспότης) носили су само чланови најуже владарске породице – рођена браћа и родитељи (попут. Душановог полубрата Симеона), а **ћесара** (καῖσαρ, тј. цезара) чланови ближе породице као и заслужни појединци (на пример, војсковође цара Душана Јован Оливер, Гргур Голубић и војвода Прељуб). Занимљиве су и титуле којима се потписивао цар Душан: на српским повељама његова титула гласи „цар Србљем и Грком“, док је на грчким увек потписан као „цар Србије и Романије“²⁰.

Једна од византијских традиција која никако није успела да се укорени не само код Срба, него и код других балканских народа јесу евнуси. На византијском двору су одувек били присутни и обављали су чак и високе државне функције. Њихов долазак у Србију није се нимало допао краљу Стефану Урошу I (влада 1243-1276), чији је син Милутин

²⁰ Ово је и разумљиво, пошто је достојанство цара било и даље резервисано за византијског владара.

требало да се ожени кћерком Михаила VIII Палеолога, принцем Аном. Са друге стране, ни принцезиној пратњи као ни њој лично није се допало сиромаштво и припроста српска средина у којој је требало да живи после склапања брака.

Превођење грчких дела на српски језик било је део ширег процеса византинизације наше културе. После Библије, литургијских књига и патристичких списа, на јужнословенским територијама преводе се хагиографије и састављају житије светаца по угледа на грчке узор. Тиме је јужнословенски језички елемент постајао богатији и сложенији директним преузимањем грчких речи и израза као и стварањем калкова и неологизама који су надомештали појмове непознате или непостојеће у словенској лексици. Преводи историографских дела као и састављање аутентичних на јужнословенским језицима такође је део ширег културног утицаја Византије. На пример, надалеко познат *Роман о Александру Великом* и његове варијанте у старој српској и хрватској књижевности везују се за грчки роман са краја III века пре Христа аутора Псеудо-Калистена. Како је роман имао главну улогу да разоноди, преписивачи и преводиоци прилазили су му веома слободно – скрећивали су га или проширивали по сопственом нахођењу, што је донело мноштво варијаната. Код Срба се прва преводна варијанта појавила у XIII веку. До 1941. постојало је око двадесет његових рукописних преписа на црквенословенском језику нажалост, већина је уништена у бомбардовању Народне библиотеке. Све филолошке анализе показале су да су на јужнословенске варијанте *Романа о Александру* утицали у великој мери преводи на латински из којих су преузимани поједини елементи. У српском роману постоје и детаљи непознати другим текстовима, попут појаве Кумана уместо Скита у опису једне тријумфалне Александрове победе - једино се још у мађарским средњовековним хроникама могу пронаћи бројни негативни описи Кумана. Скити су, према једном древном мађарском предању, били преци Мађара па је зато мађарски преводилац одабрао Кумане.

Када је реч о византијском уметности и њеном утицају на српску, сва њена лепота и раскош видљива је у црквеној архитектури и уметности као основном носиоцу друштвеног развика и напретка. Владари и моћни велепоседници подизали су и обнављали задужбине зидане и украшаване према византијским моделима. На пример, сви призори из живота Немањића у манастирима Студеници и Сопоћанима (Немањин долазак на Атос; пренос и дочек његових моштију у Студеницу; приказ самртне постеље краљице Ане окружене свим члановима породице; устоличење владара) јесу реминисценције групних портрета чланова царске породице. Бројни употребни и религијски предмети су копија са византијског двора и из византијских цркава. Двоглави орао на српској застави је, на пример, преузет царски симбол Палеолога који је симболично означавао царство које гледа и на Исток и на Запад. Српски грб је, такође, настао по узору на византијски. Такозвана „четири С“ преузета су са новца ког је ковао Михало Палеолог. Изворно, реч је о огњилима налик на грчко слово „В“, док је на српском грбу присутна стилизација у облику слова „С“. Најаутентичнији примерак оваквог грба налази се на великом полилеју у манастиру Дечани, дару књегиње Милице и њених синова.

7. Јелена Дејановић Палеологина, последња византијска царица

У историји Византијског царства, а посебно у оквиру њеног последњег поглавља, истиче се једна женска фигура која је баш тај изузетно тежак и мучан период обележила на свој тих и скроман начин. Иако странкиња, она се у потпуности уклопила у васколики византијски свет двора, етикеције, културе и мисли. Можебити да њена улога, с историјске тачке гледишта, није била значајна и велика. У том мушком свету непрекидних борби њен глас није био пресудан. Али, њен глас се чуо и слушао у засигурно најпресуднијем моменту, у тренутку када је требало спасити умируће Царство и завађену браћу помирити.

Сами Византинци, који су себе посматрали као јединим наследницима хеленско-римске цивилизације и културе, главним носиоцима хришћанске и просветне мисли, имали су прилично негативан став према странцима. С извесном дозом ниподаштавања и омаловажавања посматрали су своје млађе, балканске и друге, народе, а њихове дворове неравноправним и недостојним за било какве сродничке везе. Међутим, неумитна политичка дешавања су била та која су нужно захтевала од византијских царева и високог племства да одустану од таквих предрасуда и предубеђења, па су, зарад војних и политичких савеза, византијске принцезе и племкиње удаване за странце-варваре и обратно.

Једина српска принцеза која је имала срећу да се уда за византијског цара била је Јелена, кћерка Константина Драгаша Дејановића. Његов отац, Дејан (око 1310-1371), био је севастократор цара Душана и, уједно, Душанов зет. Након распада Душановог царства, Константин и његов брат Јован владали су јужним српским крајевима (Штип, Кочани, Куманово, Прешево) који су врло брзо потпали под османлијско вазалство након Маричке битке. По братовљевој смрти, Константин је владао све до 17. маја 1395. године када је погинуо са Марком Краљевићем у бици на Ровинама у Влашкој.

О томе како је дошло до склапања брака између Јелене и Манојла II Палеолога (Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, 1350—1425) податке дају двојица позновизантијских историчара – Лаоник Халкокондил (Λαονίκος ὁ Χαλκοκονδύλης) и Георгије Сфранцес (Γεώργιος Σφραντζής, 1401-1477). Предање вели како су српског деспота Стефана Лазаревића (1377-1427) и велможу Константина Драгаша оптужили извесни српски великаши код султана Бајазита I (1360-1403) да шурују са Мађарима и да обојица у дослуху кују заверу против њега. Зато их је султан позвао у место Сер (Σέρρες), где се налазио са војском. У исто време када и они, појавили су се у Серу пелопонески деспот, Теодор, и његов брат, Манојло II, који су такође били оптужени да су радили против Турака. Након вишечасовног саслушања и правдања пред султаном, разљућени Бајазит наредио је да се сва четворица имају током ноћи убити на спавању. Али султанов верни слуга, Али-ага, коме је допао задатак да их убије, био је присни пријатељ са Манојлом те их је тако поштедео. Заправо, познанство њих двојице почело је онда док је Манојло, као

сужањ, боравио краће време на султановом двору. Прича каже да је провиђење хтело да се и султан у току ноћи предомисли и да пре зоре оде у тамницу како би спречио њихово убиство.

По пуштању из затвора сва четворица су се договорили о тесној сарадњи и о узајамном подржавању до гроба. Главна им је идеја била да протерају са својихседа осиног Бајазита. Да би се обезбедио неопходан савез, Константин Драгаш је понудио руку своје пунолетне кћери из првог брака, Јелене, будућем византијском цару, Манојлу. Једино племићко достојанство које је у том тренутку Константин носио било је звање „господина“. Брак је успешно закључен 10. фебруара 1392. године.

Оно што се данас зна о Јелени Дејановић Палеолог је врло мало и штуро. Рођена је 1372, а њена мајка, о којој не постоје више подаци, највероватније је потицала из неке угледне византијске племићке породице. По природи, Јелена је била врло енергична, мудра, веома побожна и скромна, па је још за свога живота стекла велики углед и поштовање код Грка. За разлику од већине српских племкиња тога доба, била је и веома образована, а говорила је и писала на једном изузетно добром и чистом грчком језику. У *Краткој хроници о византијским царевицама од 1341. до 1453.* анонимног састављача можемо прочитати да је била „Српкиња“ и то „са једним оком“, али да је зато била „по природи веома умна“. Током њеног боравка у Цариграду непрекидно је учвршћивала српско-византијске односе и пријатељство о чему сведоче и византијски хроничари онога времена. Нарочито је помагала манастир Светог Јована Претече који је одржавао посебне везе са Пећком патријаршијом. У њему је одржала и шестомесечни парастос по очевој смрти, приложивши 500 златних дуката и обавезавши братство манастира да сваке недеље и једном годишње одржи парастос за покој душе њеном оцу, „блаженом и великославном господару Србије, господину Константину“. У време битке код Ангоре (данашња Анкара) 1402. године, цар Манојло II налазио се у службеној посети у Паризу и том приликом је поклатио један грчки рукопис манастиру Сен Дени код Париза у коме се налази илустровани приказ целе царске породице. То је, уједно, и једина до данас сачувана слика царице Јелене.

Иако нема поузданих доказа, претпоставља се да је захваљујући њеном предлогу господар Србије, Стефан Лазаревић, добио у Цариграду титулу деспота. Она је угостила том приликом све српске великаше који су неко време провели у овом граду одмарајући се после битке код Ангоре. Све до Манојлове изненадне смрти 1425, царица Јелена живела је сасвим мирним и повученим животом на двору, изродивши седморо деце. Период након његове смрти, а посебно по дефинитивној одлуци најстаријег сина, тадашњег цара Јована VIII, да за његовог наследника буде проглашен Константин XI Драгаш (Κωνσταντίνος XI Δραγάσης, 1405-1453, царевао 1449-1453), био је веома мучан за царицу Јелену. Јованова смрт ју је далеко више уздрмала и потресла, а свађа два брата око престола, Константина и Димитрија, морејског деспота, сасвим ју је скрхала. Борба за превласт над царским троном је у међувремену још дубље поделила византијско племство на два љута табора, док су у исто време Турци Османлије надирали и освајали византијске територије. По Јеленином

савету су и Свети синод Васељенске патријаршије и сви великаши подржали њен предлог да Константин постане цар 1449. Нажалост, она ће доживети да јој се синови и даље боре око права првенства за престо, иако су се пред њоме и патријархом заклели на међусобно помагање. Потштена, разочарана и дубоко огорчена, царица Јелена је отишла у манастир и замонашила се као монахиња Ипомона (по историчару Сфранцесу, Ирина). Умрла је у релативно дубокој старости 1450. Према ондашњем обичају, њену су смрт оплакали најзнаменитији византијски књижевници и беседници. До данас су сачуване три пригодне посмртне беседе – Генадија Схоларија, Георгија Гемиста и Јована Евгеника – написане узвишеним језиком и стилем у којима се хвале и уздижу све врлине и особине царице Јелене, како световне, тако и духовне.

Јелена Дејановић, минијатура пергамент, рукопис, манастир Сен Дени, XV век.

Константин XI Драгаш, минијатура, рукопис из XVI века.

8. Први пад Византије

Године 1055. умро је изненада цар Мономах, на престолу се потом само годину дана налазила царица Теодора, сестра Василија Бугароубице и последњи живи представник Македонске династије. Њеном смрћу почетком септембра 1056. Македонска династија званично је престала да влада. Од тог тренутка па до појаве цара Романа IV Диогена, 1068, изређало се пет владара који се нису ни по чему посебно истакли, сем по томе да нису успели задржати власт и учврстити државну организацију.

Роман V Диоген (Ρωμανός Δ' Διογένης) владао је свега четири године (1068-1071). За то време се Византија први пут директно суочила са новом и релативно непознатом силом, Турцима Селџуцима, азијским народом који је врло брзо напредовао према Западу. Сукоб са њима био је неизбежан. Када су насилно ушли у Месопотамију, Јерменију и Кападокију, цар Диоген одлучио је да се са њима разрачуна. Сакупишви велику војску, махом сачињену од плаћеника, цар је планирао да их заустави. У претходна два имао је приличног успеха у њиховом заустављању. Међутим у трећем судбина и ратничка срећа нису му биле наклоњене. Страховита битка код места Манцикерта у Јерменији 1071. године између Романове војске и војске султана Алп-Арслана донела је само пораз Византинцима. Цар је био ухваћен, а како је султан исказао велико одушевљење према Романовој храбрости и неустрашивости у одбрани земље, склопио је примирје са њиме и пустио Диогена кући уз нагодбу да се ослободе сви заробљеници и да цар има плаћати султану лични данак. Диогенов долазак у Константинопољ није био добродошао. Када је влада сазнала да је цар потписао како ће Византија плаћати султану годишњи порез и да ће цар плаћати властити откуп, његова је судбина као владара била запечаћена. И народ, и властела, и свештенство жестоко су негодовали, што је резултирало државним ударом – цар је на превару ухваћен, осуђен као издајник и неспособан владар и кажњен ослепљивањем. У то време је премијер владе био Михајло Псел. Цару је упутио писмо које се, по његовој наредби, имало прочитати у тренутку док је казна извршавана (29. јуна 1072) у цариградској тамници. У њему је навео како је цара лично Бог удостоји мучеништва и због тога му на томе срдачно честита. Писмо је завршио речима: пошто му је одузео овоземаљски вид, Бог му је својом милошћу подарио вид небеске светлости!

Турци су, након трагичне Романове смрти, напали и освојили Малу Азију, чиме су загосподарили половином од укупне византијске територије. У Никеји су прогласили 1079. Румелијски султанат. Доласком Алексија I (Αλέξιος Α' Κομνηνός, 1048-1118) на престо 1081. започела је владавина нове династије, Комнина. Алексије је био и способан владар, и веш ратник, и умешан дипломата. Дозволио је султану Сулејману да користи освојене територије за насељавање чиме је, само привидно, остала очувана византијска врховна контрола, а Турци су постали византијски федерати. Нова инвазија Печенега 1091-1092. је селџучком емиру Смирне Чахи дала наду да ће успети у намери да освоји Константинопоља. Мудри цар је план осујетио, склопивши савез са Чахиним зетом,

емиром Никеје. Убрзо су стигли и крсташи те је тако Алексије у кратком року заузео 1097. Никеју, Смирну, Ефес и избио на Егејском море. Крсташи су, према претходном договору са њиме, препустили ове области Византији на управу. Турци су се повукли и преместили своју престоницу у Иконију. Иако су и Византинци и Турци од самог почетка имали непријатељске односе, историја је забележила и својеврсне парадоксе: византијска влада их је позвала у помоћ како би заједнички савладали византијске устаничке вође побуњене против нередовних исплата дугова. Византија је прескупо платила хватање плаћеника и предводника побуне Урсела од Бајела, који се, нешто касније, борио на њеној страни против тих истих Турака у новом рату. Још један велики историјски парадокс догодио се 1084. када је суверен румелијских Турака Селџука, Сулејман, постао опуномоћени изасланик грчког цара. На позив становништва Антиохије дошао је у помоћ, пошто су хришћани били изложени јаким исламофилским погромима јерменског владара Филарета. Сулејман је смирио ситуацију, похапсио све осумњичене и забранио све нападе на хришћане и њихова добра. Ситуација се нагло преокренула непуне две деценије доцније када су Антиохијом загосподарили крсташи и отпочели прогони муслимана. Цар Алексије је својом вештом дипломатијом успео да искористи ову чињеницу и да придобије Турке у борби против крсташа и њихове кнежевине у Антиохији.

Затишје од неких четрдесетак година омогућило је углавном Византији да се консолидује. Цар Манојло I Комнин (Μανουήλ Α' Κομνηνός ο Μέγας, 1118-1180) био је приморан да ратује против Турака и иконијског султана Килиџ Арслана, савезника Фридриха Барбаросе, и да поведе рат 1176. године. Војску су сачињавали плаћеници, византијске велможе и њихови одреди. Но, сасвим је погрешно проценио да ће се затварањем у планине Фригије и у једном месту, Мириокефалону, боље супротставити Турцима. Нажалост, исход је био стравичан да га је сâм цар упоредио с оним из 1071. године

Нормани су за то време запосели целу Јужну Италију, протерали Сарацене са Сицилије и у Палерму основали своју државу. Њихове тежње ка сталним територијалним ширењем биле су уперене према Истоку, тачније Византији. Када је устоличен Алексије I, Нормани су опколили Драч, важну византијску луку и упориште на Јадрану, и запосели Епир без тешкоћа. Због тога је новопостављени цар прибегао и дипломатији, обративши се за помоћ свим европским владарима, али и војном разрачунавању, окупивши одреде плаћеника. Млечани, чији је основни интерес био да поморски путеви на Јадрану и у Средоземљу буду проходни, склопили су договор са царем 1082. и у поморској бици поразили Нормане. Алексије их је тек 1085. дефинитивно протерао са Балкана. Договор између Млечана и цара Алексија био је и више него повољан по Млечане: њихови трговци били су ослобођени плаћања пореза на трговину, могли су се свуда слободно кретати и задржавати у Константинопољу неограничено дуго. Са друге стране, Млечани су овај споразум искористили у своју корист те су тако постали један од најјачих опонената свим потоњим политичким и економским одлукама у Византији. Непрекидно су се позивали и на тај споразум, који никада није био укинут или суспендован, и на сва добијена права да

су их чак и оружјем бранили. Потоња одлука да се њихов монопол сасвим сузбије уопште није дао плода – Млечани су остали неприкосновени господари мора и морских путева.

После краћег рата са Норманима, цар Алексије их је приморао да потпишу трајно примирје 1107. које је прекинуто избијањем Другог крсташког рата: док је цар Манојло Комнин ратовао против крсташа, нормански владар Рожер II, „краљ обеју Сицилија“, видео је могућност да освоји Крф. Убрзо је пала и цела Атика, где је начињена права пустош, али су најгоре прошли градови Теба и Коринт. Били су то центри византијског свиларства под директним патронатом државе. Приморавши страховитим мучењима запослене да одају тајну прављења свиле, Нормани су одвели у Италију велики број мајстора и занатлија како би код себе започели ову врло уносну грану привреде. Већ од 1149. византијска каса је знатно осиромашила, пошто држава више није имала једини монопол на Медитерану за производњу свиле. Цар Манојло се обратио Млечанима за помоћ око освајања Крфа, а потом се рат пренео и на територију Јужне Италије. Ратна срећа цару није била уопште наклоњена, па је морао да склопи мир и да се повуче на Балкан. Тако је Византија заувек изгубила своје западне територије.

Нови ударац Нормани су Византији задали 1185. када је краљ Виљем II заузео Драч и у једном налету освојио Солун, у коме је његова војска начинила прави помор становништва и до тада невишена зверства, како нас извештава солунски архиепископ Евстратије. Народна незадовољство у Константинопољу изазвало је свргавање цара Андроника Комнина и постављање Исака Анђела, оснивача династије Анђела. Његов изузетно способан војсковођа Алексије Врана је код места Сереса у северној Македонији до ногу потукао Нормане који су се брже-боље повукли у Италију. Византијски цар је тако постао „Спаситељ“ грчког народа. Ова значајна победа, којом је заувек заустављено ширење Нормана на Исток, није могла да промени основну ствар која се већ много година раније догодила: Византија је изгубила примат као економски стабилна и јака држава. Италијани су преузели како примат у трговини, тако и у економији. Другим речима, држава је чинила врло мало (или скоро ништа, захваљујући корумпираним царским службеницима који су за огромне своте новаца издавали свакојаке дозволе за рад странцима) да би спречила губитак у економији. Привилегије и доминација странаца у оквирима домаће (унутрашње) трговине изазвали су незадовољство грчког народа. Грци су се окренули против њих, поставши тако отворено ксенофобични и непријатељски расположени, а понегде чак и ратоборни. Византија је због честих ратова за опстанак и одбрану своје територије изгубила корак са Западном Европом и почела је да посустаје у свом целокупном економском развоју. Како су временом странци преузимали водећу улогу у унутрашњој трговини, Византијско царство је постало сасвим зависно од странаца и у политичком погледу.

Главни противник Византије у XII веку постала је нова сила на Јадрану и у Средоземљу, Венеција, држава која је у то време успешно стицала своје богатство и моћ на рачун Византије. Млетачки дуждеви настојали су да се домогну преосталог сјаја и богатства државе која је полако, али неумитно, пропадала. На Западу није било много

слуша за ове млетачке напоре све до IV крсташког похода када се Венеција наметнула као најважнији савезник захваљујући својој флоти великих, сигурних и брзих бродова способних да превезу ратнике и сву њихову опрему до жељеног циља, Свете земље. Управо је ова чињеница била пресудна да се крсташи на свом походу, уместо право у Палестину, искрцају у Византију како би се остварили чисти политички интереси Венеције – да загосподари суверено целокупним Медитераном. Идејни покретач IV крсташког похода било је папа Иноћентије III који је планирао да се протерају муслимани из Египта где су се, по смрти Саладиновој, догодили бројни унутрашњи сукоби. Према плану, одатле се могло лако продрети у Палестину. Али Венеција, иако је начелно пристала на овај план, желела је да оствари властите политичке и економске циљеве. Уколико би се уклонила Византија, она би постала једини прави и способни господар свих мора, пловних путева и, свакако, трговине. Да би се ови идејни планови спровели у дело, био је задужен дужд Енрико Дандоло (Enrico Dandolo, 1107-1205), искусан политичар који је био и у својој осмој деценији живота вешт играч на политичкој сцени Европе и Италије. Како су и папа и крсташи рачунали на млетачке бродове, дужд је дао потврдан одговор и одредио енормне суме за најам бродова. Ово је био изузетно смео и вешт дипломатско-политички потез, односно својеврсна уцена. Ниједна друга европска држава у то време није имала такву флоту способну да одговори постављеном задатку. Стога се чинило да ће овај поход остати само мртво слово на папиру. Међутим, догодило се нешто сасвим неочекивано - Алексије IV Анђео, син свргнутог и ослепљеног цара Исака (коме је рођени брат Алексије III преотео престо), затражио је од Венеције да му помогне да поврати престо. Као знак добре сарадње, послао је дужду драгоцене поклоне и велике количине новца у злату. Већина учесника престојећег похода сложила се да не би било рђаво „свратити“ прво до Цариграда и помоћи младом владару, а онда кренути према плану. Папа Иноћентије је својим посебним указом убедио Алексија да ће му оставити Источну цркву у надлежност. Тако су априла 1203. запловили млетачки бродови пуни крсташа према Крфу, а 24. јуна стигли испред самог Константинопоља.

Већ сама појава огромног броја бродова и крсташа била је довољна да се град одмах преда. Након краћег сукоба, узурпатор Алексије IV је побегао у Тракију, а на византијски престо су дошли латинофили: Исак и његов сина Алексије V. Нови цар није се ни по чему разликовао од својих претходника: његова фриволност и дрскост довели су крсташе у град који су захтевали да им се плати за пружене услуге. Нови порези нису ни до пола исплатили дугове, а идеја о уједињењу цркава само је изазвала велике масовне протесте. Они су довели до свргавања и убиства цара и довођења новог, Алексија V Дуке-Мурзуфла. Крсташе је издало стрпљење и у уторак, 13. априла 1204, почели су са заузимањем града. Према дуждевој наредби, у Венецију су пренети бројни вредни уметнички споменици, а сâм град је доживео велика разарања, десетковано је становништво, уништавана су уметничка дела, спаљени у неповрат многобројни рукописи и књиге. Тако је отпочела франкократија и уведена је западноевропска феудална

организацИја. Византија је издељена на низ малих држава-краљевина које нису биле нити економски нити политички

Чувени византијски историчар и хроничар, Никита Хонијат, забележио је 1204, по паду Цариграда под крсташе и током њихове прве године владавине, следеће: „Чак су и љути Сарацени пуни милосрђа и блакости у поређењу с овим људима који кажу да поносно носе Христов крст на раменима и да се за њега боре.“

довољно снажне да се даље самостално развијају и напредују. Грци су из свега ипак извукли корист – непријатељи, који су их савим окружили и потлачили, поспешили су да се у наредних шест деценија учврсте и грчки национални осећај и јединство унутар грчког народа. Из тих двају чврсто повезаних елемената рађао се нови дух, неохеленизам. Практично, долазак крсташа је условио и неумитни, безмало радикални, раскид са прошлошћу. Пад Цариграда значио је нову фазу у развоју грчког народа – крај средњовековног периода Византије био је дефинитиван.

9. Кипар под Млечанима

Током трећег крсташког похода, на путу ка Јерусалиму, Ричард Лављег срца (Richard Lionheart, 1157-1199) освојио је 1192. Кипар, заробивши самопроглашеног цара Исака Комнина. На место управитеља овог важног стратешког острва за крсташе поставио је бившег јерусалимског краља Гија Лузињанина (Guy de Lusignan, око 1150-1194). Тиме је отпочела тровековна владавина Франака над некадашњом територијом Византије која је била до тог тренутка уточиште и упориште свих противника цара Андроника I Комнина (Ανδρόνικος Α' Κομνηνός; око 1120-1185). Венеција је у неколико наврата покушавала да се домогне овог кључног поседа на Медитерану; то јој је коначно успело 1472. године када се краљ Јакоб II Лузињанин оженио Катерином Корнаро (Caterina Cornaro, 1454-1510) из угледне млетачке породице. Породица Корнаро, која је поседовала велику земљу на Кипру, имала је посебне економске везе са владајућим Лузињанима. После изненадне смрти мужа, Катерина је постала монарх и владала је до 1489. када је била примонарана на абдикацију и да прода управу над острвом Млечанима. За све време њене владавине главну реч имали су млетачки трговци, пошто су они заправо острвом и управљали.

Млетачки гувернер острва, такозвани *luogotenente*, биран на две године тајним гласањем, имао је титулу вице-краља и уз њега су била двојица саветника. Главно место је била Лефкозија (данашња Никозија), административни, политички и трговачки центар. У месту Амохост налазило се седиште капетана, задуженог за одбрану у рату, а у миру за послове судије. Постојао је и Горњи дом који је имао законодавну и правну улогу. Целокупан друштвени и економски живот на Кипру одвијао се према Јерусалимским

асизама (Assises de Jérusalem), збирци кодификованих правних уредаба из XIII века, које су важиле као највиши правни акт за франачке државе на Истоку, Јерусалимско и Кипарско краљевство. Венеција је задржала франачки систем поделе земље, а дозволила је насељавање на острво како припадницима угледних породица тако и свим друштвеним сталежима. Уколико би припадници нижих сталежа провели пет година на острву не бавећи се мануелним радом, били су примани у племићки слој и учествовали су у раду Великог савета. Историчар Стефан Лузињанин навео је да је при крају млетачке власти било 125 чланова тог савета. Грчке породице, посебно оне на вишим друштвеним положајима, временом су се утапале у франачку и млетачку културу, а једино се изворни грчки карактер очувао у забаченим и удаљеним крајевима острва.

Највећи проценат становништва на Кипру чинило је неписмено и необразовано сељаштво (око 200.000 људи настањивало је острво према подацима из 1517) подељено у две групе: на слободно сељаштво и на странце-колонисте. За време Лузињана отворена је била једна грчка школа (нема прецизног податка када) која је била важан расадник хуманизма и ренесансе међу грчким становништвом. Одмах по успостављању млетачке власти је затворена, али је зато у Амохосту отворена италијанску школу која је несметано радила до 1517. Осим ове, на целом острву није било ниједне друге школе нити образовне институције нити је књижевна активност била посебно развијена и негована.

Опстанак Млечана на Кипру умногоме је зависио од њиховог односа са Мемелуцима који су господарили Египтом и држали Кипар у вазалном положају још од 1426. Мемелучки султан признао је 1490. млетачко преузимање Кипра, одредивши годишњи порез од 8.000 дуката са којим се званична Венеција никада није сложила. Ово је био камен спотицања у дипломатско-трговачким односима између једне и друге стране, пошто су Мемелуци сматрали Кипар делом своје територије коју су Венецији уступили. Спорови о суверенитету над острвом успешно су разрешавани компромисима и вештом млетачком дипломатијом. Немачки ходочасник Мартин фон Баумгартен посетио је Кипар 1508. у повратку са свог пута то Светој земљи и у записима са путовања навео је да су сви становници на острву млетачки робови, будући оптерећени изузетно великим порезима и наметима. Када су Турци покорили Египат 1517, султан Селим I (1465-1520) упутио је Венецији захтев да допусти турској флоти употребу луке Амохост, што је резултирало повољним договором по Венецију: потписани ферман гарантовао је Млечанима задржавање свих повластица у трговини с Египтом и другим деловима Турског царства.

Већ од 1520. Венеција је започела са тајним припремама у случају турске инвазије на острво. У међувремену је остала без већине својих поседа на Пелопонезу и Северним Спорадима, па је била принуђена да склопи примирје са Турском које није било дугог века: захваљујући турском мешању, Грк Јаковос Дијасоринос подигао је устанак против млетачких власти 1526, што је био прави изговор султану Сулејману Величанственом (1494-1566) да се умеша и да подржи страну грчких устаника. Дијасоринос је покушао да пробуди своје сународнике и да их подсети на славну грчку историју и културну традицију, па је наредио да се отворе грчке школе на територији под његовом управом.

Процењује се да је у том тренутку било преко 2.000 наоружаних Грка под његовом командом. Дијасоринов брат успео је да му обезбеди право на наследни кипарски престо од цара Светог немачког царства, Карла V Хабсбуршког (1500-1558), а Дијасорин је покренуо тајне преговоре са Турцима у вези са склапањем савеза о протеривању Млечана с острва. Чим је то Венеција дознала, предузела је велики ратни поход у унутрашњост острва, што је довело до избијања другог грчког устанка 1565. године.

Велики везир, Мехмед-паша Соколовић (око 1505-1579), настојао је у више махова током 1564-1565. да дипломатским путем приволи војводу Карла од Савоје (Carlo Emanuele I di Savoia, 1562-1630) да преузме кипарски престо, пошто су Савоје у два наврата помагале Грцима у организовању мањих оружаних побуна, али је овај одбио све везирове молбе и предлоге. У међувремену су Млечани додатно утврдили Лефкозију, Киринеју и Амохост, али то није омело турске планове о инвазији на острво и о његовом освајању. Иако је Венеција предводила снажну војну коалицију и огромну флоту, због нејединства у командној организацији губила је на свим фронтима. Тако, на пример, уместо да је коалициона флота покушала да разбије целогодишњу турску опсаду Амохоста, последњег млетачког упоришта, она је више патролирала Медитераном. Како је бранитељима понестало хране и муниције, Млечани су затражили преговоре о примирју и 1571. предали су град. И поред тога што су Турци практично загосподарили острвом, млетачке власти су тек 1573. званично повукле своја права на Кипар.

10. Крит под Млечанима

И за старе Грке и за Римљане Крит је било важно упориште за њихова даља ширења по Источном Медитерану. И за Византију је Крит представљао стратешку тачку која је 828, током иконоклазма, пала у руке Арапима и наредних 140 година била у саставу Великог арапског царства. Крит је поново прешао у посед Византије 961. захваљујући војсковођи Нићифору Фоки којем је предато последње упориште Хандакс (данашњи Ираклион) после вишемесечне опсаде града. У доба после 1204. године Венеција је, инсистирајући на својим заслугама, успела да издејствује да добије на управу највећи део византијских територија, самим тиме и Крит, чиме је загосподарила и Егејским и Средоземним морем.

На Криту је хеленизам био одувек окружен разним културама, стиловима и цивилизацијама, па је зато он био нешто удаљен и различит од изворног (континенталног) хеленизма. Критски хеленизам је временом постао мешавина феничанских, египатских и блискоисточних култура на коју су се надовезале римска, византијска и арабљанска. Као крајња последица овакве симбиозе је појава особитог духовног и менталног склопа Крићана који су изградили свој систем друштвеног, културног, моралног и политичког деловања. У такав сложен миље укључила се млетачко-италијанска култура на почетку

XIII века која је готово из корена променила устаљени начин живота и рада Крићана. Нови господари донели су нове законе, нове обичаје, нов језик. Византијским племићима одузете су све титуле, земље и привилегије, посебно онима који су подизали оружане побуне за ослобођење острва од Венеције, а биле су им и забрањене све активности у извршној и судској власти. На челу острва постављан је управитељ који је био директно подређен дужду. Млечанима је била добро позната византијска подела власти, па зато нису битније дирали у затечен систем: основни византијски костур је задржан ради лакшег управљања становништвом. Са друге стране, Венеција је омогућила потоњи развој градског живота у размерама какве никада Византија није досегла.

Да би Венеција што боље очувала своје позиције и избегла ангажовање војске ради одржања мира, дозволила је грчкој интелигенцији да, као градски слој, учествује у контролисаној подели власти. Прилагодљивост грчког образованог круга новонасталој ситуацији довела је до попуштања непријатељског става према Млечанима чиме је грчко критско друштво полако кренуло ка културном и цивилизацијском напретку. Тако су се временом издвојиле поједине грчке породице које су постале део критског или чак млетачког племства. Управо су они, заједно са насељеницима из Италије, основали академије, прве на византијској територији, у којима су се неговале, под будним оком изабраног одбора, песничке и позоришне традиције. Чланови тих академија знали су италијански, старогрчки, латински, студирали су на италијанским универзитетима и одржавали су тесне везе са грчким клером.

И поред свих покушаја, Венеција није успела да искорени православље, званично стављено ван снаге, док је Римокатоличка црква од самог почетка спроводила своју верску пропаганду. Сукоби Крићана и Млечана одвијали су се и ван религијских оквира. Венеција је следила независну политику од Свете столице, али је на све начине настојала да се бори против православца. Тако су подржавани сви православни свештеници који су одобравали сарадњу са новом влашћу, који су тежили унији цркава и који су се покатоличили. Ниједан православни владика није могао бити хиротонисан без одобрења млетачких власти на острву, па су Грци постигли договор 1509. да своје владике и свештеника шаљу у Коринт на хиротонисање. Млечани су 1516. ухапсили једног монаха кога је Васељенска патријаршија послала ради службе на Крит и осудили су га јавно као шпијуна. Позадина овог догађаја, који је добио велики публицитет, крила се у тежњи Млечана да одвоје грчко становништво од цариградског патроната. Међутим, из једног другог документа начињеног 1600. године дознајемо да је гувернер острва Бенедето Моро преиначио одлуку суда којом је извесни свештеник Николаос Зукас осуђен као богохулник и јеретик на основу оптужби фрањеваца.

Дух хуманизма и ренесансе условио је да се и на грчком језику појаве дела по угледу на она италијанска. Прво су се појавили преводи западних забавних романа, Петрарке и Бокача, затим је уследило упознавање грчке критске публике с италијанским пасторала и позориштем, што је омогућило развој јаке књижевне струје на локаном критском дијалекту. Ова књижевна активност обележила је готово три века, почев од

Стварања света (Κοσμογέννησις) Георгиоса Хумноса из приближно 1480, па до *Аврамове жртве* (Θυσία του Αβραάμ) и *Еротокрита* (Ερωτόκριτος) Вићенца Корнароса (Βιτσέντζος Κορνάρος, 1553-1614). Носиоци ове књижевности потицали су из грчких породица увелике укључених у владајућу структуру. Од краја XV века па надаље, улога Грка у управи над острвом као и у свим друштвеним институцијама нагло је порасла, јер су Млечани желели да и локално становништво преузме одговорност за судбину острва. Зато је млетачки Сенат 1528. одлучио да дозволи регрутовање официра од критског градског становништва, а у Хањи, поред тога што су се старали о народној благајни и месној канцеларији, Грци су добијали и висока чиновничка места.

Од Крићана, највећи додир и сарадњу са Млечанима имали су грчки племићи. Племство је додељивано као награда за истакнуту државну службу (војну, политичку, материјалну). До 1502. грчко је племство било знатно, па су Млечани постављали теже услове за пријем нових чланова, строго забранивши продају феуда Грцима или да их стичу на било који други начин. Како је Венеција зависила од локалног становништва, ипак је број грчких племићких породица растао из године у годину. Млечани никада нису имали поверења у Грке па им зато нису додељиване значајније војничке титуле: у војној организацији, сви Грци су једино могли били *stradioti*, тј. обични војници, који су по потреби били ангажовани. На свим командним местима налазили су се италијански плаћеници и Млечани.

Грчко становништво у унутрашњости острва живело је сиромашно и тешко. Војни управитељ острва Ђовани Мочениго (Giovanni Mocenigo, 1531-1598) забележио је пред крај XVI века да су грчки сељаци дизали утврђења, плашећи се турског освајања, али да никада нису могли потражити сигурност унутар зидина градова, јер им градско становништво то није дозвољавало, иако су они кулучили да би их подигли. Поред пореза, дажбина, сељаци су били у обавези да раде на галијама и јавним радовима. Зато су сељаци често дизали побуне, мада је било и оних које нису биле мотивисане локалним догађајима: тако је неколико година после пада Цариграда, Сифис Властос (Σηφής Βλαστός) предводио двогодишњу побуну против млетачких власти и прокламоване уније цркава у Ретиму, а са циљем да се доведе византијски цар у слободну грчку земљу.

Од 1453. масовно су пристизале грчке избеглице из свих области, проносивши и страховите приче о турским одмаздама и реперкусијама. Право сучељавање Крићана и Млечана са Турцима било је током кандијског рата 1645-1669. године. Султан Ибрахим I (1615-1648) искористио је повод за покретање рата: мала флота малтешких витезова напала је код Родоса турске бродове, од којих је један превозио вернике и војнике за Меку. Зато је султан наредио напад на Малту, оптуживши Венецију да је на Криту пружила помоћ, заштиту и уточиште зликовцима те да је продала у робље све турске заробљенике. Позадина овог потеза крила се у чињеници да је султан проглашен јединим господарем свих имања Палеолога, пошто су Палеолозима и њиховим наследницима поништена права наслеђивања и располагања имовином, укључујући и Крит. Уједно, из правца млетачких поседа, Крфа и Закинтоса, на турске бродове су такође извршени

напади, што је још више учврстило султанову одлуку о нападу на Крит. После свега два месеца од турског искрцавања 1645. пала је Хања, а до краја следеће године освојена је велика територија острва на коју је насељавано турско становништво. По паду Хандакса 1669. године, Крит је прешао у турске руке.

Склопљеним миром било је дозвољено Венецији да задржи три оближња острва, Тинос као и новоосвојене поседе у Далмацији и северној Албанији. Сви поданици Венеције и сами Млечани били су ослобођени плаћања репарација, дозвољена је слободна репатријација и по први пут је било допуштено да се оружје, муниција, топови и архиве однесу, тј. изместе у друге млетачке градове. Одмах по избијању кандијског рата, многе грчке племићке породице нагло су осиромашиле. Из једног енглеског документа из средине XVI века дознајемо да је у Енглеску нагло опао извоз квалитетног критског вина, пошто је било мало радне снаге која је обрађивала винограде. Прави показатељ пропадања острва је и демографска слика: пре рата је, према млетачком попису, било око 290.000 становника, а након 1700. та бројка је била испод 140.000 и наставила је да опада.

Сву цену кандијског рата платило је локално грчко становништво: један велики део је убијен у турским одмаздама, други мањи је расељен по налогу турских власти, док је трећи прешао у римокатоличанство и настојао да се пресели у Венецију.

11. Византијска уметност и цивилизација²¹

Од оснивања града на Босфору, безмало једанаест пуних векова, живела је византијска култура и цивилизација, пративши све успоне и падове друштва. Величина византијске културе се понајвише сагледава у световној и духовној књижевности и уметности, с пресудним утицајем хришћанства, и уметничким укусом моћне аристократије. У књижевности се читовало грчко-римско наслеђе, пренесено на образовање. Тако су сачувана дела античких писаца, а на бази тих дела настају и оригинална световна, попут *Романа о Александру Великом*. У истом тренутку се код грчког народа у IX веку појавио епски спев *Дигенис Акрита* као спој античке традиције и потоњих оријенталних утицаја, први такве врсте испеван у целости на народном грчком језику. У све европске средњивеквне књижевности ушле су варијанте *Романа о Александру Великом*, које се обогаћују разним локалним особеностима. Византијски историографи у својим бројним делима показују способност објективног процењивања, критичку зрелост и ширину знања. Прокопије у VI веку описао је Јустинијанове реформе и ратове, Михајло Псел (Μιχαήλ Ψελλός, 1018-1096) у XI веку саставио је чувену историју тог века, Ана Комнина у XII веку детаљно је описала период владавине њеног оца.

²¹ Због ширине теме, овде се ограничавамо само на неке од одлика.

Мемоари Јована VI Кантакузина, написани по његовом повлачењу с власти 1354, вредан су извор за замршену историју Балкана у XIV веку. Под њиховим утицајем и по угледу на њих настају српске, мађарске, руске и јерменске хронике.

Византијска религиозна књижевност у прози и у стиху има много виши ранг. Јован Златоусти, свети Василије, Максим Покајник и други су аутори мисаоних теолошких списа који у хришћанској прози познају мали број себи равних. Лирске химне, често у дијалозима, подсећају на античко позориште и средњевековне мистерије. Најзначајнији византијски химнографи су:

а) Роман Слаткопојац (Мелод) (Ρωμανός ο Μελωδός), ђакон из VI века, чији се *Акатист* (Ακάθιστος) посвећен Богородици и данас сматра врхунским дометом византијске црквене песме;

б) Јован Дамаскин (Γεώργιος Δαμασκηνός, око 676-749), теолог из Сирије, који је саставио *Октоих/Осмогласник* (Οκτώηχος) једну од најважнијих литургијских књига посвећену ускршњим службама. Такође, био је и редактор канона као песничке форме - скратио га је на три до четири строфе (такозване тропаре) чиме му је пружио коначну форму. Октоих, као вид певања, представља прераду старогрчког осмогласног певања из античког позоришта. Дамаскин је поставио и стиховни метар и дао основна правила низања гласова;

в) Касија (Κασσία, око 810-865), која је важила за једну од најлепших жена у Цариграду, одбила је понуду цара Теофила (Θεόφιλος, 813-842) да му постане супруга, јер је одлучила да посвети свој живот Богу и Цркви. Остала је упамћена као веома надарен композитор литургијске музике: од педесет њених познатих химни, у Православној цркви се изводе двадесет три.

Сви православни народи прихватили су временом литургијске текстове, тропаре (τροπάριον, кратка молитвена песма), кондаке (κοντάκιον, посебна врста химне у част неког великог празника и/или свеца), каноне (κανών, химнолошка збирка од осам песама заснованих на девет библијских песама) и типике (τυπικόν, збирка прописаних правила о начину и редоследу вршења богослужења). На српском и бугарском терену житија су, као књижевна врста, имала посебан одјек.

Образовање у Византији захтевало је изучавање и познавање класичне културе, античког грчког језика и хеленске књижевности. Сматрало се једном од главних човекових врлина преко кога је једино било могуће достићи виши (сталешки) ниво у друштву. Необразован човек био је сасвим презрен као неуки варварин. Од дисциплина, прва је била граматика и учење правилног језика у говору и писању. Античко наслеђе се помно проучавало – после *Библије*, *Илијада* и *Одисеја* била су најциританија дела у свим приликама. Цар Константин Велики је основао школу у Цариграду која је већ 425.

прерасла у универзитет на коме су се образовали и ретки странци, посебно са Запада. Од IX века па надаље оснивају се одбори разних научника који састављају енциклопедије за поједине научне области. Са правом се данас учени Византинци Манојло Хрисолора (Μανουήλ Χρυσολωρᾶς, око 1355–1415), Теодор из Газе (Θεόδωρος Γαζής, око 1398-1475), Константин Ласкарис (Κωνσταντῖνος Λάσκαρις, 1450-1493) и Марко Музур (Μάρκος Μουσοῦρος, 1470-1517) сматрају главним зачетницима епохе европског хуманизма и ренесансе, јер су својим преводилачким, научним и стручним активностим на италијанским универзитетима (Рим, Падова, Фиренца, Месина) подстакли проучавање целокупног античког културног и књижевног наслеђа.

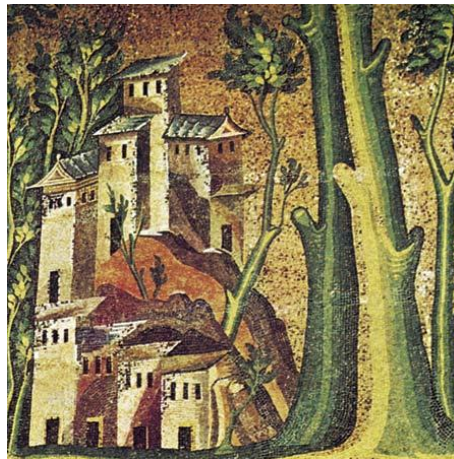
Архитектура у Византији била је углавном везана за изградњу цркава. Основна начела црквеног стила остала су неизмењена све до наших дана, а корени таквог начина зидања почивају у архитектури IV и V веку из Пергама, Ефеса, Милета. Како византијска литургија тражи компактнији простор, главна одлика овог грађења која је устаљена у V веку види се у постојању такозваног централног плана у виду уписаног грчког крста у кружницу око кога су подизани сводови купола. Сводови су били одлика грађевина хеленске архитектуре приморских градова. Иако је подизање купола архитектонска иновација, у суштини реч је о томе да су архитекте сачувале дотадашњи веома распрострањен грчко-римски начин кружног подизања надгробних споменика ранохришћанских мученика. До тада је био обичај да се у правоугаоним базиликама служба врши у целом средњем броду цркве, док су верници стајали са страна. Главни грађевински материјал била је црвена цигла (шупља опека) по којој су препознатљиве све византијске црквене грађевине. Рановизантијски период у архитектури (VI-IX), поред Свете Софије, одликују мале цркве у облику крста с куполама. Средњовизантијски период (IX-XIII) карактеришу бројни оранаменти на зидовима, сводовим и луковима; црква је постала мање осветљена, више мистична и грађена је обично са једном куполом. У том периоду архитектура је развила јединствен план централног типа цркве са куполом која симболично приказује васељену (тј. универзум). У позновизантијском периоду (XIII-XV) градила се једна централна купола око које је груписано неколико мањих симетрично распоређених. Сама црква је постала виша с безброј лукова, стубова и декоративних елемената. Све ово указује на оригиналност повезивања грчких стубова, римских лукова и купола које су одлике Истока.

Цркве су испрва украшаване скупим мозаицима, а касније се прешло на фрескосликарство као далеко јефтиније. Колико су Византинци били мозаичари на гласу види се и у следећем податку - након запоседања Сирије у VIII веку, муслимани су позвали византијске уметнике да поставе мозаик у Великој џамији у Дамаску. Фрескосликарство почиње од X века у Византији да добија на замаху, често као јефтинија замена за мозаик. Уметници се потписују, користе своју спонтаност, што условљава локалне стилове. Основно је правило да се ликови лако и брзо препознају. Користило се стандардизовано људско лице које су, за сваку библијску личност, додаване одређене карактеристике. Сваки лик се морао сликати одређеним бојама – Исус, пре распећа,

облачен је у плаво и златно, по васкрсу у плаво и пурпурно; Марија увек у плаво и пурпурно, а апостол Петар у златно и у боју слоноваче. Сlike се нижу хирејархијски ради изазивања понизности и контемплације верника.

куполи Велике џамије

на јужном зиду Велике џамије

мозаици на:

Црквене композиције састављане су помоћу система нотних записа званих **неуме** (νεύματα). Све до појаве Јована Кукузеља (Ιωάννης Κουκουζέλης, око 1280-1360), рођеног у Драчу, нису постојала одређена правила у вези са њиховим писањем и вредностима – свако је компоновао по своме нахођењу. Зато је увео јасна правила, одредивши тачну висину и трајање сваке неуме. Увео је и четворoliniјски нотни систем и дубље је утемељио византијски мелизматични стил појања – то је таква врста певања при коме извођач гласовно изводи варијације једног слога текста у опсегу од неколико узастопних тонова (нота)²².

За Кукузеља се вели да је од малена лепо певао па је зато послат у царску школу у Цариград ради музичког образовања. Посетивши једном приликом мајку у родном граду, она му је отпевала песму чије су речи у свим преписима бугарске, а графија грчка. На основу ње је саставио најзначајније своје дело, Тужбалица Бугарке (Ποιηλεῖον της Βουλγάρας), по многим истраживачима успешан спој источног црквеног певања и бугарске народне песме. Осим што је био музички реформатор, Кукузељ је оставио и неколико списа из теорије музике. Као прва црквена песма у Срба сматра се она коју је саставио Свети Сава, посветивши је оцу Симеону. Она не садржи музичке знаке, већ само ознаке за модус (тј. ритам). Све остале песме су се преносиле усмено до појаве првог српског музичког рукописа из 1431. године. Саставио га је монах Давид Редестин, а Кир Стефан Србин око 1458. написао је две химне по Кукузељевој нотацији. На двору Лазара

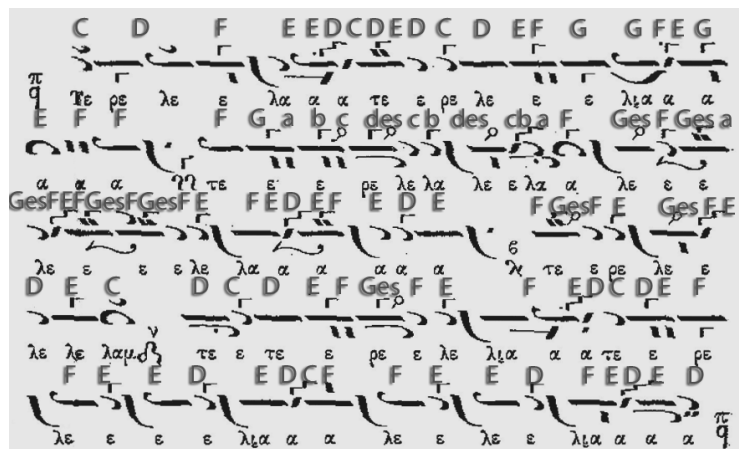
²² Код нас најпознатији мелизматични појац јесте Павле Аксентијевић.

Бранковића је био доместик (тј. диригент) и на бази устаљеног једногласног појања настало је Кир-Стефаново дело *Ниње Сили*.

Део украсног мозаика у Великој џамији.

Први византијски утицај у виду неумског рукописа у Хрватској потиче из XI века и то је најстарији до сада познати документ латинске литургије под називом *Сакраментар*. У Словенији у X веку настао је најстарији познати примерак литургијског музичког рукописа на словеначком језику, док су сви остали на латинском и потичу из других земаља.

Систем нотног записа неумама

Кукузелјева нотација

Црквена музика потиче на темељима ранохришћанског религиозног певања које је било псалмодично (ритам мелодије се подударао с ритмом слогова текста – певање налик на рецитоване) или мелизматично. Оба певања имају извориште у јеврејском певању. Тертулијан (Tertullian, око 160–225) забележио је да „код хришћана свако пева слободно при призивању божанства“ (тј. Бога). Нешто раније је историчар Филон Јудејац (Φίλων, око 20. пре Христа– 50. после Христа) назначио да се хришћани деле у два хора, мушки и женски, те да час наизменично пева један, час други, а неретко и заједно као један хор. Апостолским одредбама били су забрањени музички инструменти у литургији, чега се и данас придржава православна црква. Синодски сабор је 367. године у Лаодикеји донео одлуку да нико други не може певати осим одређених (тј. иманованих, постављених) појаца. Византијско црквено певање је остало искључиво вокално и претежно мелизматично.

12. Грци у Србији

Генерално посматрано, подручја данашње Србије, а поглавито њене средишње и северне крајеве, Грци нису никада населили. Као главни разлог узима се велика просторна удаљеност од матице и непроходност географског терена. Управо чињеница да су се Словени за непуних пет деценија од свог првог доласка на Балкан нашли пред зидинама Солуна јасно показује колико су ти географски простори били прилично ненасељени (или сасвим слабо насељени) и да није постојао изграђен систем чврсте фортификационе одбране који би спречио или у потпуности зауставио продор непријатеља према југу полуострва, тачније према Византији.

Са друге стране, сви сачувани српски средњовековни документи не наводе да су на територији Србије Грци имали или подигли своја насеља нити да су Срби затицали грчка насеља приликом њиховог досељавања. Углавном, све до доласка Турака Османлија, односи између Срба и Грка били су, поред културно-религијске природе, претежно војно-политичке. Као што је било уобичајено за то време, најчешће су склапани политички бракови између византијских принцева и српских великаша и владара како би се постигли и реализовали државни и политички интереси међу којима су економски имали својеврсни приоритет. Након доласка Турака изменила се постојећа слика. Како су нестале границе између некадашњих држава, грчки трговци су постепено почели да шире свој посао и да се крећу према Србији. Међутим, то су углавном били индивидуалних доласци који су прошли скоро неопажено у српској средини. Један далеко масовнији долазак Грка на територију Србије догодио се убрзо након потписаног мира у Пожаревцу 1717. године. Из Велеса су прво пристигли богати трговци са породицама у Крагујевац у коме су основали јаку заједницу чији је главни задатак био да омогући успостављање чвршћих трговачких и

економских веза с Аустријом. Нешто касније су се у Пожаревац доселили Грци и Цинцари родом из Епира; биле су то избеглице које су потражиле сигурно уточиште од прогона и зулума које је над њима спроводио деда Али-паше Јањинског, Вели-паша. Врло брзо се по њиховом доласку Пожаревац прочуо као напредна варош. Један део Грка се нетом из Пожаревца настанио у београдској четврти Дорћол где је, према турским наводима, између 1780-1781. године 109 грчко-цинцарских породица било директно укључено у трговину с Аустријом и Угарском.

Срби су испрва релативно лако прихватили новопридошлице и помагали су их, али догађаји настали по укидању Пећке патријаршије 1766. године условили су драстичну промену односа Срба према Грцима. Иако су Грци покушали да спроведу хеленизацију Срба тиме што су, између осталог, забрањивали употребу црквенословенског и српског у Цркви, снажан српски отпор и противљење учинили су да је Васељенска патријаршија морала изменити свој однос и да врло брзо одустане од тих намера. Сходно многим сачуваним документима из тог и нешто каснијег периода, види се да су се Грци насељавали по српским већим местима, да су потицали углавном из Тесалије, Тракије и Македоније те да су се релативно успешно адаптирали у нову средину. За богослужење користили су српске цркве, а у кућама виђенијих Грка се се одржавали часови подуче из природних наука и веронауке.

Нови талас грчких придошлица пристигао је на територију вазалне Србије под Милошем Обреновићем. По избијању грчког устанка 1821. године, у слободну Србију долазиле су заједно грчке и аромунске (цинцарске) избеглице из Епира, Тесалије, Македоније, па чак и с удаљеног Пелопонеза. Њих је кнез све прихватио и понудио им гостопримство и сву помоћ да би почели нови живот изнова. Уједно, подстицао их је да наставе са својим трговачко-економским и занатским активностима, дајући им разне повољности. Тиме је хтео и да потпомогне развој целокупне привреде и економије у Србији. У Историјском архиву Београда и Србије чувају се многобројни документи који садрже писма Грка и Цинцара упућених Милошу са молбама за новчани зајам како би или ослободили своје рођаке из турског заточеништва или да би отварали радње и радионице по српским варошима. Кнез Милош је скоро све захтеве лично одобравао, а дужнике је ослободио обавезе да врате новац са каматом. Међутим, многи Грци и Цинцари, ставши на своје ноге, не само да су вратили главницу, него су и дали одговарајућу камату кнезу коју су сами обрачунали, сматрајући да, уколико му не врате камату, неће успешно пословати, да то што их је помогао у кључном тренутку је било сасвим довољно и великодушно те да његову доброту не би требало злоупотребљавати.

У новој српској престоници, Крагујевцу, кнез Милош је био главни иницијатор за подизање гимназије. У њој је 1837. године предавао грчки језик Вукашин Радишић, први српски хелениста и састављач првог уџбеника грчког језика у Срба. У Београду је од 1816. године успешно радила грчка основна школа на Дорћолу чије су професоре, који су долазили три пута недељно из Земуна, плаћали родитељи ученика. Њу су нешто касније похађали и српски ђаци.

Док су Грци и Цинцари у Србији током целог XVIII столећа држали у својим рукама целокупну трговину и занатство, у XIX веку су имали банке и обављали су велике трговачке послове за рачун српске државе. Пошто су представљали друштвену елиту Србије, грчки језик је постао језиком друштвене отмености. Због тога је Риста Јовановић 1853. године у Београду штампао *Мали грчко-српски речник с разговорним разговорима* који је наишао на широко одобравање и имао неколико доштампавања. Занимљиво би било овде назначити да је сходно Закону о гимназијама из 1853. године Министарство просвете одредило да се има учити грчки језик као обавезан предмет у VII разреду гимназије, поред француског и црквенословенског језика. Георгиос Киридис и Јефтимије Аврамовић су 1845. године објавили *Руководство ка брзом и лако наученију грчког и србског језика* и књигу *Стихие или први основи грчког језика*. Аврамовић је годину дана касније објавио *Читанку новогрчког језика за потребе трговачке школе*, а потом су из штампе изашле још три његове књиге: *Грамматика новогрчког* (1855), *Грамматика старогрчког* (1856) и *Хрестоматија старогрчког* (1859).

Досељавање Грка и Цинцара у Србију је нагло опало како по проглашењу независне Краљевине Грчке 1830. године тако и услед оштре политике кнеза Милоша према грчкој продорности и друштвеној прилагодљивости. У њима је видео велике конкуренте српским трговцима и занатлијама који тек што су почели да се пробијају. Као један од видних показатеља његове подозривости према Грцима сведочи и важан податак да је одмах по добијању аутономности кнез Милош 1832. године затражио и добио аутокефалност Српске цркве у оквирима кнежевине, чиме је активност Пећке патријаршије остала под надзором Васељенске све до балканских ратова. Територијалним проширењем Србије према југу за време владавине кнеза Михаила Обреновића незнатно је повећан укупан број Грка и Цинцара који су се временом утопили у већинско српско становништво. Оно што је важно овде напоменути јесте да су и Грци и Цинцари успели да сачувају у целости свој етнички идентитет те да нису заборавили своје корене и матерњи језик. А све до релативно скоријег времена преносили су са колена на колена и породично занимање. Велики број Грка се иселио после 1956. године у Грчку када је у ФНРЈ донет Закон о национализацији малих предузећа и о укидању малих привредника. Оставши без икаквих услова за рад и привређивање, Грци (и Цинцари) су се вратили у матицу и, уз променљиву срећу, наставили да се баве породичним занимањем.

Када је реч о Грцима и Цинцарима у Војводини, грчких заједница у Угарској било је у скоро сваком већем месту, а најбројније и економски најснажније налазиле су се у Новом Саду, Вршцу, Сегедину, Сенти, Темишвару и Земуну. У архивама града Токаја стоји документ који сведочи да је ту већ 1769. године постојала позоришна трупа коју су сачињавали Грко-Македони (тј. Цинцари) на челу са Јоанисом Контом. Спрва су по свим угарским градовима имали своје цркве и школе. Већина тих школа је врло брзо престала са радом, с изузетком оних у Мишколцу, Земуну и Кечкемету где је последњи Грк професор предавао све до 1872. године. На основу података из будимпештанских архива види се да је током XVIII столећа било у педесет четири мађарских вароши и насеља

грчких заједница, а да је најјача и најбројнија била она из Кечкемета са близу 30.000 душа. Временом су се Грци и Цинцари премештали из угарских градова, одлазили понајвише у Аустрију или у Јужну Угарску (Војводину). Занимљив је податак да су у почетку Грци у Пешти користили српску цркву Светог Ђорђа у којој се литургија одвијала паралелно и на црквенословенском и на грчком. Нешто касније су подигли своју цркву, потом болницу, једну школу и основали јавну библиотеку. У Пешти је радила и чувена грчка штампарија (Ελληνικόν Τυπογραφείον) у којој су објављени грчки буквари и граматике, разни приручници и први уџбеници, затим двојезични речници и речници страних речи као и опште историје и историје грчке културе и цивилизације. Један низ ових корисних књига касније је преведен на српски и на румунски језик.

Поред Новог Сада, друга већа група Грка (и Цинцара) налазила се у Сремским Карловцима. Како није постојала ниједна школа у великој ширини, имућни Грко-цинцарин Димитрије Атанасије Сампов подигао је о свом трошку грчку школу у овом месту 1752. године коју су похађала и грчка и српска деца. Ова школа је 1792. године прерасла у Карловачку гимназију. Долазак Грка у Војводину је нагло растао од 1760. године и, поред трговине, држали су ханове, кафане и занатске радње, а у Бачкој и Срему успешно су развили откуп и продају стоке те млечних производа. Колико су били успешни и вешти у овом послу показује и записани податак да је чак и Србин млекација називан Грком.

У Земуну је већ око 1770. године живело седамдесет шест грчких породица које су углавном потицале из Москопоља и Македоније. За непуних три деценије од њиховог досељавања стекле су велико богатство и трговачки углед. На руку им је ишла и чињеница да су царским указом из 1740. године Земуну додељене посебне привилегије и повластице, посебно када је реч о трговини, и да је био проглашен царским аутономним градом (овај указ имало је свега неколико градова и насеља у читавој Аустрији, од којих се посебно истицао Трст). Српски и грко-цинцарски колонисти подигли су својим новцем најстарију православну цркву у Земуну, Светониколајевску, 1752. године у којој се литургија одвијала на оба језика, а 1780. и другу богомољу, Светотројичину. На простору земунском Контумца (где се данас налази парк) богати грчки трговац, Теодор Апостолу, дао је да се о његовом трошку изгради мала црква посвећена светом архангелу Михаилу и плаћао је годишње пароха да држи службу.

Прва школа у Земуну почела је са радом 1728. године у кући једног трговца, а потом се, по изградњи Светониколајевске цркве, налазила при овој цркви. Из архивске грађе Земуна види се да је до 1770. године 110 ђака похађало ову школу, од чега је свега једна трећина било српске деце. Школа је 1794. године премештена у нову зграду и свечано отворена. У њој су предавали Димитрије Дарварис, преводилац и писац првих уџбеника, Јоанис Турунџа и Георгије Папазахаријадис, такође састављач уџбеника. Школа је убрзо изашла на добар глас, јер је представљала виши вид образовања (имала је три разреда), а од познатих Срба њу су похађали Сима Милутиновић Сарајлија и Вукашин Радишић. Потреба за учењем грчког и српског језика условила је да изађе из штампе први

грчко-српски (словенски) речник чији је аутор Папазахаријадис. Од истог писца је 1814. потекла и грчка граматика. Обе књиге штампане су у Пешти. Временом су се Грци и Цинцари утапали у већинско српско становништво, а тек понеки су се вратили у матицу или су се иселили у друге крајеве.

13. Адамантиос Кораис (1748-1833)

Адамантиос Кораис, један од неколицине најзначајнијих и најистакнутијих представника грчког просветитељства, у *Енциклопедији британика* наводи се као „отац савременог грчког језика чије је заступање оживљеног класицизма водило ка интелектуалним основама за ослобођење Грка. Његови утицаји на савремени грчки језик могу се упоредити са Дантеовим на италијански и са Лутеровим на немачки“, односно са Доситејевим и Вуковим на српски. Одрастао је у Смирни, где је стекао прва сазнања у евангелистичкој школи на високом гласу под руководством просветитеља Јеротија Дендрина (Γερόθεος Δενδρινός, 1697-1780). Ту исту школу похађао је и Доситеј Обрадовић, али ни он, као ни Доситеј, нигде не наводи да га је упознао, вероватно зато што нису били вршњаци или што је Доситеј дошао касније, када је Кораис већ напустио школу. Ова школа је почетком XIX века изгорела у пожару који је захватио Смирну, тако да се данас о њој и о њеним полазницима врло мало зна.

Неколико година боравио је у Амстердаму, помажући оца у вођењу трговине и књига, а потом је отишао у Париз на студије медицине 1788. Био је непосредним сведоком француске буржоаске револуције чије су га слободарске идеје дубоко инспирисале и подстакле да се далеко више заинтересује за судбину свога народа и да се активно укључи у већ постојећи покрет за ослобођење Грчке. Из тог разлога писао је и штампао низ памфлета политичке садржине. Један од њих био је упућен свим француским интелектуалцима и целокупној француској јавности – у њему је отворено апеловао на све који су били у могућности да помогну избављење Риге од Фере (Ρήγας Φεραίος, 1757-1798) и његових следбеника из турског заточеништва. Његова политичка активност била је усмерена и у другом правцу. Тако је на самом почетку XIX века, одушевљен Наполеоном и победама француске војске, саставио две песме – *Убојну песму* (Ασμα Πολεμιστήριον) и *Војне трубе позив* (Σάλλισμα Πολεμιστήριον). У овој другој се похвално изразио што су и Грци, раме уз раме са Французима, учествовали у Наполеоновом походу на Египат. Ова песма била је преседан у грчкој књижевности, јер је величала борбу и јунаштво једног другог народа, не грчког. Насупрот њему, против Француза и њиховог неправедног рата дигао је глас јерусалимски патријарх, упутивши позив својим грчким сународницима у Египту да не ратују против султана и да се не сврставају на страну „неверника“, Француза. По свом основном политичком опредељењу, Кораис је био заступник такозваног секуларног либерализма. Присталице овог покрета сматрале су да је за друштво

најважнији народ као основна покретачка снага свих економских, културних, политичких, цивилизацијских и других промена који, да би напредовао, требало је да се уздигне из своје мрачне историјске и религијске учмалости, из мрака неукости и необразованости. Кораисови ставови према религији и цркви били су неподударни са владајућим ставовима и тежњама представника грчког народа у матици. Док је Кораис сматрао да се Грци морају јасно одвојити од свог конзервативног православног наслеђа и литургијског језика као превазиђених (историјских) елемената, дотле су грчки прваци у матици били подозриви према његовом религијском скептицизму, сматрајући да православље треба да победи ислам. По њима, коначна ће се победа извојевати тек онда када Истанбул поново пређе у грчке руке.

У истом периоду Кораис је одржао и низ предавања у Паризу на француском на тему о тренутном стању цивилизације у Грчкој. Своје слушаоце провео је кроз безмало читав грчки период – од антике до његових дана, а посебан нагласак ставио је на појаву неохеленизма и на развој трговине код Грка од пада Цариграда па надаље. Од тих надахнутих предавања сачинио је једну посебну књигу која је објављена 1803. Две године касније у политичкој брошури под насловом *Шта ми Грци треба да учинимо у садашњим околностима?* (Τὶ πρέπει να κάμωσιν οἱ Γραικοὶ κατὰ τὰς παρούσας περιστάσεις;) настојао је да скрене пажњу својим сународницима на Наполеона и на његов политички значај у Европи те да их аргументовано одврати од Русије и од њених датих а неиспуњених обећања. Међутим, врло брзо је његово одушевљење Наполеоном спласнуло, нарочито након његових каснијих инвазионих похода на Европу. Ово га није спречило да 1830. године јавно предложи француској влади да понуди маркизу де Лафажету (Gilbert du Motier, marquis de Lafayette, 1757–1834), истакнутом хероју Америчке револуције, да преузме управу над ослобођеном Грчком.

Упоредо, Кораис радио је неуморно на просвећењу свога народа. Његов рад се заснивао на књижевним истраживањима дела старих (класичних) аутора, њиховом превођењу на савремени грчки језик и на коментарима. Он је био први (савремени) грчки филолог европског формата који је био директно укључен у велики процват филологије и класичних наука под вођством свог пријатеља и класичара Жана Вилвазона (Jean-Baptiste Gaspard d'Ansse de Vilvoison, 1750–1805). При превођењу дела на савремени језички израз, Кораис није могао занемарити његово реално постојање, јер представља поседњу фазу у развоју једног те истог језика чији су се корени налази у класичној старини. Кораис одиграо је пресудну улогу у разрешењу такозваног грчког **језичког питања** (γλωσσικό ζήτημα). Пред крај XVIII века водила се у грчким интелектуалним круговима (углавном у дијаспори) оштра полемика у вези са језиком. Тачније речено, Грци нису могли да одреде којом формом језика би ваљало да пишу и говоре. Током XVIII века, са поновним оживљавањем антике и античких студија, са просвећењем и преносом идеја европског илуминизма на грчки интелектуални простор, дошло је и до сучељавања различитих погледа и ставова у вези са језиком и с односом према њему. Конзервативна струја, предвођена фанариотима и Васељенском патријаршијом, тврдоглаво је инсистирала на

старом (класичном) језику, сматрајући га најпогоднијим средством за преношење нових мисли, идеја, појмова, пошто је овај језик већ поседовао развијену структуру, лексику, готове језичке изразе и форме. Истицали су да језик простог и неугог народа није располагао експресивним језичким средствима, па је зато био неадекватан како у преношењу Божје речи, тако и за све остале видове изражавања. Тиме су директно подржавали и очували диглосију, правдајући се традицијом предака и наслеђеним стањем ствари. Насупрот конзервативаца, налазили су се „напредњаци“, такозвани *демотикисти*, који су сматрали да је опстанак диглосиј погубно по друштво, да само изворни, чист, народни језик, кога сусрећемо у народној поезији и књижевности, може бити главним и јединим носиоцем просвећења народа.

Кораис је правилно схватио да без помирења на овом важном националном плану неће бити напретка грчког друштва након ослобођења земље од Турака, па је изнео компромисно решење 1804. које је донекле задовољило и конзервативце и напредњаке. Реч је о средњем решењу (μέση όδός), по коме је језичку основицу - народни грчки језик – односно, све речи у њему, требало и граматички и синтактички „поправити“, „дотерати“, „улепшати“ према класичном узору. Сви Кораисови предговори и коментари написани су таквим „пречишћеним“ језиком и изразом. Овај његов предлог је касније омогућио појаву **катаревусе** (καθαρεύουσα), вештачког ученог грчког језика. Кораис је био и први савремени грчки лексикограф – његови зрели радови названи *Несређени списи* (Ατακτα), настали током 1828-1835, представљају основу за први савремени грчки речник у коме је унео многе иновације у складу са својим језичким решењем, а које су следили његови поборници.

Био је неуморан прегалац – приредио је и објавио седамнаест томова (укупно 66 дела различитих аутора) који чине његов највећи подухват, такозвану *Грчку библиотеку* (Ελληνική βιβλιοθήκη). Настала је у периоду 1805-1826. У њу су ушла одабрана штива, попут: Хомерове *Илијаде* (прве четири књиге) и *Одисеје* – била су то прва дела којима је почео да формира ову библиотеку, затим целокупна *Историја* Херодота, одабрана дела Платона, Аристотела, Сапфе, Сократа, Софокла, Пиндара, Есхила, Еурипида, Тукидида, Ксенофонта, Демостенове и Исократове беседе, затим Хесиодови *Послови и дани*, Плутархови *Упоредни животописи* и сл. Сва ова дела су се показала веома погодним да би Кораис могао утицати на буђење националне свести код Грка и на подстицање образовања, посебно када је реч о Плутарховом делу које је и у античко време имало далекосежне дидактичке поруке. Све што није уврстио у ову библиотеку, објавио је по називом *Засебна дела* (Παράεργα) у девет томова насталих између 1809. и 1827. За свако приређено дело је писао опсежан предговор који се односио на поједини сегмент, попут: образовања, морала, просвећења, религије, еманципације девојака, демократије, неговања језика, културе, слободе и равноправности полова, свих народа на свету итд.

Попут Доситеја, и Кораис је, некако истовремено, приредио једну збирку басана, састављену претежно од скоро свих Езопових, али и од избора басана других аутора, која је штампана 1810. Њен предговор представља садржајан просветитељски манифест који

директно одражава сва Кораисова схватања о неопходности образовања народа. Посебно је ставио акценат на етичке (тј. моралистичке) поуке које свака басна јасно имплицира. Зато је сматрао басну као најпогоднијим, најједноставнијим и најлакшим штивом преко кога се може утицати на свест, васпитавање и образовање младих.

14. СТОЈАН НОВАКОВИЋ (1842-1915)

Уз Јована Стерију Поповића, Лазу Костића и Његоша, Стојан Новаковић представља једну од кључних фигура у оквирима српске историјске мисли која се интересовала за балкански и (нео)хеленски свет и традицију. Био је наш врстан дипломата²³, трезвени културни и просветни делатник који је као научник својим радом наставио пут нашег великог филолога, а његовог учитеља, Ђуре Даничића.

Његов рад је био изузетно плодан. Већ 1875. дао је један приказ књиге *Јелада и Јелини* аутора Аритона Куманудиса, оценивши је изузетно значајном за упознавање Грка и Грчке. И поред тога што књига пружа низ корисних података, Новаковић је замерио аутору на конфузности, слабој обради појединих тема и на недовољној литературној вештини. Наведена књига као и даља филолошка, историјска и књижевна проучавања и истраживања омогућила су Новаковићу да крене у сакупљање свих њему доспутних књига на српском језику, штампаних у периоду 1741-1862, чиме је, као први озбиљан научник, формирао њихов каталогски попис и регистар у виду СРПСКЕ БИБЛИОГРАФИЈЕ. У њу је уврстио и драгоцене податке о грчким ауторима, књигама и нашим преводиоцима током XVIII и XIX. Тако се на истакнутом месту налази Димитрије Дарварис (Δημήτριος Δάρβαρης, 1757-1823) и његово дело *Благонравије* (Беч, 1786), које је Доситеју послужило да напише своју *Христоитију*. Оно што је занимљиво јесте да се у овој библиографији налазе и први грчко-словенски речник као и прва граматика грчког језика, аутора Емануила Захаријадиса из Земуна, штампани 1803, потом *Грчка читанка* Вукашина Радишића из 1837, потом *Уџбеник катаревусе* (1855), *Граматика* (1856), *Уџбеник старогрчког језика* (1859) Јеротимија Аврамовића те *Кратка историја Грчке и Турске за младеж* Јована Илића из 1853.

Међу балканолошко-хеленским сегментима истраживања Стојана Новаковића истичу се посебно следећи:

Едипова кривица – Бавећи се балканским народним стваралаштвом, уочио је да постоји истоветан мотив у виду Едипове кривице који је код нас видљив у песмама *Наход Симеон* те *Момир* и *Гроздана*. Ове песме је обрадио у засебној расправи под насловом *Откуд су постале где које народне песме*, а у поднаслову стоји „Наход- Симеон и елинска прича о Едипу“. Наш Симеон је наход као и Едип, обојица су бачена у воду у ковчежићу, жене се

²³ Измеђи осталог, у својству шефа српске делегације после Првог балканског рата закључио је у Лондону сепаратни мир са Турском 1912. године.

мајкама из незнања и бивају кажњени – Едип себе ослепљује, док Симеона баца у тамницу игуман. Новаковић ову сличност у обради мотива приписује, пре свега, тесној комуникацији између Срба и Грка преко књижевног, религиозног и трговачког повезивања.

Хомерско питање – Једно од горућих питања у Новаковићево време било је и такозвано „хомерско питање“. Научници тога доба покушавали су да дају одговор на кључну дилему: да ли је старији Хомер, као песник, или су далеко старије песме које обухватају спевови *Илијада* и *Одисеја*. Другим речима, преовлађивала су два мишљења - прво, по коме је Хомер био једини песник који је саставио ова два епа, и друго, по коме су увелике пре Хомерове појаве код древних Грка постојале појединачне народне епске песме о Тројанском рату и о Одисејевом десетогодишњем лутању. Највећи број научника данас сматра да су народне песме постојале и пре Хомера. Херодот је био први који је порекао ауторство Хомеру, а и сâм Хомер помиње два песника пре себе, Фемија и Демодока. Постоји и једна изрека која подржава ову теорију, а то је „Fuerant ante Homerum poetae“ (Било је песника и пре Хомера). Отуда се са правом поставља питање да ли је заиста Хомер аутохтони стваралац епова који му се приписују. Лингвистичка проучавања су показала да се разликује и дијалекат којим су спеване *Илијада* и *Одисеја* од оног којим је писао Хомер. Сматра се чак да и име Хомер није властито име (ὄμορα) већ „назив“ за песника уопште. Новаковић је узео у обзир чињеницу да се на грчком спевови називају *рапсодијама*²⁴ (ραψῳδία) што га је навело на помисао да је Хомер био веома успешан рапсод (односно „сшивалац“ према Доситеју) свих засебних песама у велике целине. У Паризу је 1851. француски дипломата Д'Аврил објавио своју рапсодију под називом *Косовски бој* и њу Новаковић управо узима као пример за начин на који је настала древна *Илијада*. Он тумачи да је читав низ песама са приближно истом тематиком из једног периода фигурирао у грчком народу и да се неколико песника опробавало у различито време у њиховом повезивању у једну целину. Према Новаковићу, Хомер је био најуспешнији у својем времену. Ова идеја му је била кључна да објасни како је настала српска епопеја од оних песама које је Вук назвао „лазарицама“, па је зато Новаковић сâм 1871. уредио једну збирку косовских песама које није повезао у целину. Штавише, Новаковић се успротивио мишљењу Арнима Павића, састављачу своје косовске епопеје, по коме је еп о косовском боју некада био јединствен, а потом раздвојен на низ песама. Новаковић је сматрао да никада код нас јединственога епа није ни било, да је догађај из 1389. опеван многобројним засебним песмама те да су оне, као такве, ушле у народно памћење.

Етимологија- Док се бавио превођењем, Новаковић се трудио да забележи и протумачи неке древне речи које је уочио у старим српским текстовима, нарочито ако нису биле

²⁴ Доситеј је превео ову грчку реч на српски као САШИВАЊЕ ПЕСАМА.

српског порекла. Истовремено је уочио и читав низ сличности у области лексике између српског и грчког. То се посебно видело при проучавању Душановог законика, када је ваљало дати етимолошка тумачења и значења речи које више нису биле у оптицају у језику. Тако је уочио везу између речи *хирагогос* (χειραγωγός) и *руководилац*, *илиотропион* (ἠλιотρόπιον) и *сунцокрет*, *цангариос* (τσαγγάριος) и *цегар* (= шустер), *параспори* (παρασπόρι) и *параспор* (= спахијска њива која је сејана још приде, мимо реда), *сулинари* (σουληνάρι) и *сулундар*.

Српска Александрида – Први романи о животу и делу Александра Македонског настајали су још у његово време и представљали су праве историјске књиге које су се ослањале на одређене чињенице.

Из хеленистичког периода треба издвојити писце:

а) Аријана Флавија (Αρριανός 86–160), који је оставио најбољи опис Александрових освајања у књизи под насловом *Александров поход* (Αλεξάνδρου ἀνάβασις),

б) римског историчара Куртиуса Руфуса (Curtius Rufus, I век после Христа), који је написао занимљиво дело под називом *De rebus gestis Alexandri Magni* (О доживљајима и ратовањима Александра Македонског), у коме налазимо мање познате и веродостојније податаке,

в) Псеудо-Калистена (Καλλισθένης, око 360-328. пре Христа)²⁵ коме се приписује дело под називом *Живот и дела Александра Македонског* (Αλεξάνδρου Βίος και Πράξεις)²⁶. Овај роман, у коме су романескно обрађена сва дела и подухвати прослављеног војсковође и државника, уз изношење и читавог низа фантастичних, непредвиђених и забавних догађаја, био је на великој цени код читалачке публике и пре појаве Византије и током византијског периода.

У српској средњовековне државе појавиле су се обраде овог романа које се у историји књижевности називају једним именом - српска Александрида. Главни извори српско-словенске верзије рукописа су управо Флавије, Руфус и Псеудо-Калистен. Истражујући стару српску књижевност, Новаковић је дошао до сазнања која је публикувао у студији *Приповетка о Александру Великом у старој српској књижевности*. То је његов покушај да се види колико је средњовековна српска књижевност била под директним византијским утицајем. Новаковић је сматрао да византијски оригинал не прелази XIII в, а да је први српски превод из XIV, можда отприлике из онога периода када настаје епска песма

²⁵ Псеудо, јер нема сигурних података да је написао ово дело, али је Калистен заиста постојао.

²⁶ Овај роман је објавила Матица српска из Новог Сада у окриву едиције *Античка књижевност*, 1987. године.

*Женидба Душанова*²⁷. Новаковић је навео седаманаест преведених верзија овога романа на српско-хрватском језичком простору. Њихова заједничка карактеристика јесте да не садрже никакве историјске чињенице и верне приказе, да су писане маштовито, да свака верзија даје по неку новину и да су препуне различитих догађаја. Ове „александриде“ су вековима преношене, дописиване, па отуда појава бројних варијаната од Балканска до Индије.

Новаковићеви преводи новогрчких народних песама – У часопису поетског назива *Вила*, којег је покренуо и уређивао, Новаковић је 1867. објавио своје прозне преводе грчких народних песама са чешког, користећи се *Народном поезијом у Грка* аутора Вацлава Небеског. Осим Небеског, користио је збирку грчких народних песама коју је Арнолд Пасов објавио 1860. у Лајпцигу, потом дванаест песама које је Николај Гнедич превео на руски, а пронашао је и две песме у преводу на српски које је Теодор Павловић објавио 1830. у Летопису Матице српске. Реч је о такозваним клефтским (хајдучким) песмама историјског садржаја: *Заузимање Једрена*, *Бој у Сулима*, *Деспот*, *Туга за Паргом*, *Сеоба Паржана*. Песме које говоре о ослобођењу Грчке су *Смрт Дијакова* и *Марко Боцарис* (обе у Новаковићевом преводу), о клефтима: једна о Букуваласу, једна о Зидросу (песма носи назив ОРАО И СОКО), као и једна песма о расанку клефта са мајком. Све ово му је омогућило да 1890. објави своје *Грчке мисли о етнографији Балканског полуострва*, где говори о хајдуцима, арматолима и клефтима и где даје приказе страних путописаца о Грчким земљама. Осврнуо се у раду на грчко језичко питање (објаснио је Кораисов принцип) и принципе грчке акценатске метрике.

²⁷ У назначеној песми се појављује Роксанда-девојка, а то је било име Александрове жене.